

**ORDU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ /
THE JOURNAL OF ORDU UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY**

Sayı: 1

EYLÜL - 2023

Hız. Âdem Kıssasının İşârî Yorumu (Bursevî Örneği)

The Ishari Interpretation of Prophet Adam' Parable (Bursevî Example)

Zafer YILMAZ

Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
PhD Student, İzmir Kâtip Çelebi University, Faculty of Theology, Department of Tafsir

İzmir / Türkiye - **ROR ID:** 024nx4843

zaferyilmaz25@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3499-9580

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28 Haziran / 28 June 2023

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Eylül / 21 September 2023

Yayın Tarihi / Published: 30 Eylül / 30 September 2023

Atıf / Citation: Yılmaz, Zafer. "Hz. Âdem Kıssasının İşârî Yorumu (Bursevî Örneği)" *Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Eylül / 2023), 63-86.

İntihal/Plagiarism: Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. **Zafer YILMAZ**

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: oduifd@odu.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

HZ. ÂDEM KISSASININ İŞÂRÎ YORUMU (BURSEVÎ ÖRNEĞİ)

Öz

Hiz. Âdem'den itibaren tarihi süreç içerisinde insanlığın başından geçen birçok olaya Kur'an-ı Kerim'de kıssa formatı altında yer verilmiştir. Bunların başında peygamber kıssaları gelir. Bu kıssalar geçmişten örnekler vererek, insanın geçmişi tefekkür etmesine ve geleceği hakkında karar vermesine yardımcı olur. Bu nedenle İslam düşünce tarihinden günümüze kadar gelen müfessirler, kıssalar hakkında farklı düşünce ve yorumlar ortaya koymuşlardır. Tasavvufi yorumlar da bunlardan bir tanesidir. İslam ilim ve irfan geleneğinde önemli bir boşluğu dolduran mutasavvıflar, İslam dininin asırlar ve coğrafyalar aşarak günümüze kadar ulaşmasında önemli bir yere sahiptirler. Aynı zamanda onlar nebevi hikmeti doğru okumak, anlamak ve yaşayarak örnek olmak hususunda da maneviyat iklimimizde önemli izler bırakmışlardır. Bu nedenle mutasavvıfların telif ettikleri işârî/tasavvufî tefsirlerde kıssalar önemli bir yer tutmaktadır. Zira peygamber kıssaları, tasavvufî hal ve makamların en yoğun olarak örneklendiği yerlerdir. Bu kıssaların başında ilk insan ve Hiz. Âdem'in kıssası gelmektedir. Bu nedenle onun hayatı, ilk yaratılışı, kendisine ruh üflenmesi, meleklerin ona secde etmelerinin istenmesi, halifelik verilmesi, cennete konulması ve şeytanla mücadelesi gibi konular insanlar tarafından hep merak konusu olmuş ve sorgulanmıştır. Böylelikle bu çalışma insan varlığının ilk nüvesi ve ilk peygamberi olan Hiz. Âdem'in kıssasının işârî yorumunu müstakil olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bu makale, kıssanın işârî/tasavvufî açıdan nasıl ele alınıp yorumlandığı hususunda, Hiz. Âdem'in hayatındaki her bir kesitten işârî anlam ve mesajları ortaya koyarak bu alana katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Bu sorulara İsmail Hakkı Bursevî'nin başta Rûhu'l-Beyân tefsiri olmak üzere Kitâbü'n-Neftice gibi tasavvufa dair diğer eserlerinden yararlanarak işârî/ tasavvufî cevaplar aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşârî Tefsir, Kıssa, Hiz. Âdem, Rûhu'l-Beyân, Ruh, Halife.

The Ishari Interpretation of Prophet Adam' Parable (Bursevî Example)

Abstract

Many events that have happened to humanity in the historical process since the Prophet Adam have been included in the Qur'an in the form of parables. Prophet parables are the most important of these. By giving examples from the past, these parables help people to contemplate the past and make decisions about the future. Therefore, commentators from the history of Islamic thought to the present day have put forward different thoughts and interpretations about the parables. Sufi interpretations are one of them. Sufis, who fill an important gap in the Islamic tradition of knowledge and wisdom, have an important place in the transmission of the Islamic religion across centuries and geographies to the present day. Furthermore, they have left important traces in our spiritual climate in terms of reading and understanding the Prophetic wisdom correctly and setting an example by living it. Therefore, parables have an important place in the exegesis of Ishari commentaries written by Sufis. Indeed, the parables of the prophets are the places where Sufi states and stations are most intensely exemplified. The parable of the first human being, the Prophet Adam, is one of the most important of these parables. Thus, people have always been curious and questioned about his life, his first creation, his soul being breathed into him, the angels being asked to prostrate to him, his being given caliphate, his being placed in paradise and his struggle with the devil. Hence, this study deals with the ishari interpretation of the parable of Adam, the first nucleus and first prophet of human existence, independently. In addition, this article aims to contribute to this field by revealing the meanings and messages from each episode in the life of Prophet Adam in terms of how the parable is handled and interpreted from a ishari/suficist perspective. Ismail Hakkı Bursavî's exegesis of Rûhu'l Beyân and his other works on Sufism such as Kitâbü'n-Neftice were utilized to search for the Sufi answers.

Keywords: Ishari Exegesis, Parable, Prophet Adam, Rûhu'l Beyân, Spirit, Caliph.

Giriş

Kur'an-ı Kerim Hiz. Âdem'den itibaren insanlık tarihi içerisinde yaşanan birçok olayı kıssa formatı altında konu edinmiştir. Bu kıssalar geçmişten örnekler vererek, insanın geçmişi tefekkür etmesine ve geleceği hakkında karar vermesine yardımcı olur. Hiz. Âdem kıssası da insanın dünyaya geliş gayesini anlama adına, Kur'an'ın anlattığı örnek kıssalardan birisidir.

İnsanlığın ilk atası ve ilk peygamberi olan Hz. Âdem'in ismi Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi beş yerde¹, kıssası ise yedi ayrı surede geçmektedir. Bu kıssalar kimi zaman farklı tekrarlar şeklinde, kimi zaman da birbirini tamamlar mahiyette olmak üzere konumuna göre uzunlu-kısalı bir şekilde zikredilmektedir.²

Hz. Âdem kıssası, içinde birçok ilkleri barındırmasından dolayı doğal olarak klasik tefsir eserlerinde çokça yer verilen konulardan biri olmuştur.³ Hz. Âdem'in ilk insan olarak yaratılması, halifelik verilmesi ve cennete konulması gibi konular, tasavvufî bakış açısıyla da ele alınmış, ya konunun tamamına veya bir kısmına mutasavvıflar tarafından mutlaka değinilmiştir. Mesela Tüsterî (ö. 283/896) ve Nisabûrî (ö. 850/1446)⁴ tefsirlerinde fazla detaya inmeden kıssayı ele alırken, Semerkandî (ö. 373/983) Sülemî (ö. 412/1021), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Rûzbihân el-Baklî (ö. 606/1209), Necmuddin Kübrâ (ö. 618/1221), Nahcivânî (ö. 920/1514) ve İbn Acîbe (ö. 1224/1809) gibi sofî müfessirlerin ise kıssanın işârî yönüne genişçe yer verdikleri görülmektedir.⁵

16. asrın sonları ve 17. asrın başlarında yaşayan halveti tarikat şeyhlerinden İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) Hz. Âdem kıssasını, klasik ve işârî tefsir müfessirlerinin görüşlerinin yanında kendi tasavvufî düşünce ve yorumlarını da katarak izah etmeye çalışan mutasavvıflardan biridir. Müfessir, işârî tefsirin en güzel örneklerinden biri olan Rûhu'l-Beyân tefsirinde Kur'ân âyetlerini ele alırken, genelde rivâyet ve dirâyet tefsirlerine dair açıklamaların yanında⁶ işârî tefsirin önemli simalarından nakiller, kendi yorumları ve Mevlânâ (ö. 672/1273)⁷, Sa'dî (ö. 691/1292) ve Hâfız'dan (ö. 792/1390) Farsça şiirler ve tasavvufî menkıbelere yer vererek açıklamalar yapmakta, aynı zamanda işârî yorumlarında Allah'ın isim ve sıfatlarına çokça yer vermektedir. İbn Arabî (ö. 638/1240) çizgisini devam ettiren Bursevî; genelde işârî yorumlarını vahdet-i vücûd ekseninde, Allah'ın isim ve sıfatlarını varlık âlemindeki etkisi ve önemi üzerine yapar ve yine Sûfilerdeki gibi ilahî isimleri âlemin var oluşunun sebebi olarak görür. Âlemdeki bütün varlıkların zuhuru, Allah'ın isimlerinin mazharı ve her varlık üzerinde Allah'ın bir ya da birkaç isminin tecellisinin neticesi⁸ olduğu şeklindeki düşüncesini ortaya koyar. Hakk'ın ismini câmi' olan ilk imam isminin Allah lafzı olduğu ve bu lafzın bütün ilahî isimlerin manalarını

¹ Bk. Âdem'in isminin geçtiği süreler: Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, A'râf, İsrâ, Kehf, Meryem, Tâhâ ve Yâsin de zikredilmektedir.

² Bk. Bakara 2/30-39; A'râf 7/11-25; Hicr 15/28-41; İsrâ 17/61-64; Kehf 18/50; Tâhâ 20/115-123; Sâd 38/71-85.

³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr bin Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 1/439-541; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zamahşerî, *el-Keşşaf an-Hakâiki't-Tenzil* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.) 1/124-128.; Fahrüddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Meşâihu'l-gayb)* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 2/383-465; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azim*. thk. Sami b. Muhammed Selâme (Beyrut: Dâru't-Tiybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1999) 1/216-238.

⁴ Ebü Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Basîl Uyûn es-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423), 44; Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *Çarâ'ibu'l-Kur'ân ve reğaibu'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416), 2/717.

⁵ Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm* (Beyrut: y.y., ts.), 1/40-46; Ebü Abdurrahman Muhammed es-Sülemî, *Hakâiku't tefsir*, thk. Seyyid İmrân Uyûn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421) 1/54; Abdulkarîm b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. İbrahim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyye el-âmme, ts.), 1/54-65.; Ebü Muhammed Sadruddîn Rûzbihân el-Baklî, *Tefsîru arâisu'l-beyân fi hakâiku'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/75-82; Ahmed b. Omer b. Muhammed Necmuddin el-Kübrâ, *et-Te'vilâtu'n-necmiyye fi tefsîri'l-işârî ve's-sûfi*, thk. Ahmed Ferid el-Mizyâdî (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/141-145; Nimetullah b. Mahmud el-Nahcivani, *el-Fevatihu'l-ilahiyye ve'l-mefatihu'l-ğaybiyye* (İstanbul: Matbuatu'l-Osmani, 1325), 1/27-30; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Rusulân (Kahire: y.y., 1419), 1/93-97.

⁶ Nurullah Denizer, *Kur'ân'ın Sûfi Yorumu -Bursevî Örneği-* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 129.

⁷ Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî, *Mesnevi-i Şerif Şerhi*. çev. ve şerh. Hüseyin Avni Konuk (İstanbul: Kitabevi, 2006.), 381-388, 445.

⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, (Esmâ'ül-Hüsna Şerhi) ed. Selim Çakıroğlu (İstanbul: Sufi kitap, 2020), 13.

kapsadığını belirtir. O, Allah'a nisbet edilen isimlerin imamının da yedi olduğunu diğer isimlerin ise bunlara tâbi olduğunu açıklar ve bu isimleri: “Hayy”, “Alîm”, “Mürîd”, “Kâil”, “Cevâd”, “Muksit”, “Hayy” şeklinde sıralar.⁹

Bursevî, ilâhi isimleri celâli ve cemâli olmak üzere iki kısma ayırır. İnsan bu âleme gelirken cemâlden celâle gelmiştir. Bundan dolayı bir mürid kemâl yolunda mesafe alması için celâlden cemâle sülûka muhtaçtır. Onun ahkâm ve menzillerini tamamladıktan sonra cemâl yoluna ve ondan kemâl hazretine girmesi ve ulaşması söz konusu olur. Bursevî kemâlden muradın cemâl ve celâlin cem'iyeti olduğunu söyler. Cemâl ve celâli kendi nefsinde bulamayan kimse başkasına mürşit olamaz der. Gerçek mürşidin de bu basamaklardan geçmesi gerektiğini belirtir.¹⁰ Bursevî bu tasavvufî düşünceleri ekseninde Hz. Âdem'in insanlara ilk mürşit olduğunu ve ona bu sayede halifelik verildiğine vurgu yapar.

Hız. Âdem kıssası, birçok ilkleri barındırması nedeniyle birçok araştırmacı tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilerek, konuyla alakalı müstakil kitap ve eserler telif edilmiş,¹¹ akademik olarak tez¹² ve makalelere¹³ konu olmuştur. Hız. Âdem'le ilgili yapılan bu çalışmalar; ilk insan olarak yaratılması, halifeliği ve cennete konulup çıkarılması gibi rivayetler bağlamında ele alınıp değerlendirilmiştir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla kıssayı işârî boyutuyla ele alıp müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Sûfî bir müfessir olan İsmail Hakkı Bursevî'nin Hız. Âdem'in kıssasına getirdiği işârî yorumunun ele alınacağı bu çalışma, alana katkı sunmayı hedeflemektedir.

Makalemizde İsmail Hakkı Bursevî'nin Hız. Âdem'le ilgili ele aldığı işârî görüş ve düşünceleri kısa başlıklar altında izah yoluna gidildi. Cemâl ve celâli kendi nefsinde bulan, Hız. Âdem'in yaratılması, Allah'ın Hız. Âdem'e üstün meziyetler vererek onu yeryüzünün halifesi kılması, meleklerin Hız. Âdem'e secde etmeye davet edilmesi, Hız. Âdem'in eşinin yaratılması ve onunla beraber cennete konulması, Hız. Âdem'in İblis'le mücadelesi, Hız. Âdem'in peygamberliği ve oğulları Habil ve Kabil'in olayı gibi konu başlıkları altında Hız. Âdem kıssası yorumlamaya çalışılmıştır. Bu çalışmamızın ana kaynağı olarak Bursevî'nin işârî yönüyle ön plana çıkan Rûhu'l-Beyân tefsiri yanında Kitâbü'n-Netîce ve Esmâü'l Hüsna (Tuhfe-i Recebiyye) gibi diğer pek çok tasavvufî eserlerinden de yararlanarak onun tasavvufî düşüncelerini olabildiğince bir araya getirme yoluna gidilmiştir.

Hız. Âdem Kıssasının İşârî Yorumu

1. Hız. Âdem'in Yaratılışı

Kur'an-ı Kerîm, ilk insan Hız. Âdem'in yaratılışına ayrıntılı bir şekilde yer vermiş, Hız. Âdem ve diğer insanların yaratılışının birbirine benzemediği: “Allah katında (yaratılış)

⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 13.

¹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, çev. Ali Namlı-İmdat Yavaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 1/110-111; Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 14.

¹¹ Bk. Hız. Âdemle ilgili yazılan eserlerden bazıları: Mustafa Erdem, *Hız. Âdem (İlk İnsan)* (Ankara: TDV Yayınları, 1993); Seyfettin Çetin, *İlk İnsan, İlk Baba, İlk Peygamber Hız. Âdem* (İstanbul: Okul Yayınları, 2004).

¹² Bk. Konuyla alakalı tezlerden birkaçı: Hasan Karakaya, *Hız. Âdem ve Hız. Havva ile İlgili Rivâyetlerin Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bitirme Tezi, 2004); Naci Uçman, *Hız. Âdem'in Yaratılışı ve Peygamberliği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bitirme Tezi, 1986); Ahmet Özcan, *Tevrât ve Kur'an'a Göre Hız. Âdem* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lîsâns Tezi, 1987).

¹³ Bk. Hız. Âdemle alakalı yazılan makalelerden bazıları: Ahmet Bedir, “Hız. Âdem'in Boyu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/5 (1999), 133-138.; İsmail Yakıt, “Kur'an'da Hız. Âdem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1999), 1.; Hasan Keskin, “Kur'an'da Meleklerin Hız. Âdem'e Secde Etmelerinin Yorumu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 107-120.; Hüseyin Çelik, “Kur'an'a Göre Hız. Âdem'in Yaratılışı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2011), 49-70.

bakımından)- İsa'nın durumu Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı, sonra ona ol! dedi ve O da oluverdi"¹⁴denilerek Hz. Âdem ve İsa'nın yaratılışındaki olağanüstü duruma dikkat çekilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah, Hz. Âdem'in var edilmesiyle alakalı olarak meleklerine "onu kupkuru bir çamurdan¹⁵ ve şekillenmiş kara balçıktan"¹⁶ yaratacağını bildirmiş, öncelikle Hz. Âdem'in yaratıldığı madde olan topraktan başlamak üzere bedenî ve ruhî yönlerine yer vererek tam ve kâmil bir insan haline gelinceye kadar geçirdiği önemli safhaları zikretmiştir.

İsmail Hakkı Bursevî, Hz. Âdem'in yaratılmasını eserlerinde detaylı bir şekilde ele almış, sırasıyla Âdem kelimesinin kökeni, Hz. Âdem'in topraktan yaratılması, ruh üflenmesi ve ruhun mahiyeti konularına yer vermiştir.

1.1. Âdem Kelimesi

Âdem kelimesinin menşei tartışmalı konulardan biridir. Bu kelimenin Arapça, Süryânîce ve Ârâmîceden geçtiğini söyleyenler olmuştur.¹⁷ Zemahşerî ise bazı Arap dilcilerin aksine bu kelimenin yabancı bir isim olduğunu söylemiştir.¹⁸ Bursevî ise bu kelimeyle alakalı "Kitâbü'l-Furûk" adlı eserinde şu bilgilere yer vermiştir: "Âdem kelimesinin kökeni ihtilaf edilen kelimelerden biridir. Birincisi bu kelime yabancı kökenli bir kelimedir. Onun için gayr-ı munsarif olarak nitelendirilmiştir. İkincisi bu kelime Arapça kökenlidir. Bu takdirde; a) Ya es-sumre (kahverengi) demek olan el-edeme (deri) kelimesinden türemiştir. b) Ya da Âdem topraktan yaratıldığı için edîm el-arz (yeryüzü) ifadesinden türemiştir. O halde Âdem Arapça bir kelimedir. Fiil vezninde özel isim (alem) olduğu için bu kelime gayr-ı munsarif olmuştur."¹⁹ şeklinde âdem kelimesini açıklamıştır.

1.2. Hz. Âdem'in Topraktan Yaratılması

Bursevî, Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak rivayet ve dirayet tefsirlerinde yer alan birçok rivayeti zikretmekle beraber, tefsirinde Vehb b. Münebbih'den Hz. Âdem'in topraktan yaratılmasıyla ilgili uzunca bir rivayete yer vermiştir.²⁰ O bu rivayette Hz. Âdem'in yaratılacağı madde olan toprağın nasıl alındığına dair meleklerle yeryüzü arasında geçen diyalogu aktarmış,²¹ âyet ve hadislerde geçen yaratılış konularına değinmiştir.

Müfessir, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili "Allah'ü Teâlâ'nın Hz. Âdem'i kendi eliyle topraktan yaratıp ona ruhumdan üflediğini"²² zikrettiği âyette Hz. Âdem'in yaratılış safhalarını şöyle izah eder: Hz. Âdem yaratılması için bir cuma günü ikindiye müteakiben²³ yeryüzü toprağının her çeşidinden alınıp karıştırıldıktan sonra çamuru kırk sene kadar bekletildi ve iyi bir şekilde kuruyup "salsâl" oldu. Akabinde "fahhâr" (pişirilmiş toprak)

¹⁴ Âl-i-İmrân 3/59.

¹⁵ Sâd 38/71.

¹⁶ el-Hicr 15/28.

¹⁷ Süleyman Hayri Bolay, "Âdem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/358-363.

¹⁸ Bk, Zemahşerî, Arap dilcilerden Ya'kûb, İdrîs ve İblis gibi dilcilerin âdem ismini el-üdme veya edîmü'l-arzdan türetmek istediklerini ancak bu kelimenin yabancı bir kelime olduğunu belirtmektedir. (ez-Zamahşerî, *el-Keşşaf*, 1/125.)

¹⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-Furûk*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 61.

²⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-fik, ts.), 1/97-98.

²¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/97-98.

²² "Hani Rabbin meleklere demişti, ben kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım." *Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın.*" (el-Hicr 15/28-29; Sâd 38/71-72).

²³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/97.

oldu. Dokunulduğunda ses çıkarırdı. Allah Teâlâ bu safhalardan sonra onun üzerine bir sene sevinç (sürur) yağmuru, otuz dokuz sene de hüznü (üzüntü) yağmuru yağdırdı ve neticede Hz. Âdem en güzel şekilde yaratıldı.²⁴ Bu hikmete binaen “Her zorluğun bir kolaylığı vardır. Zorluğun arkasından kolaylık vardır.”²⁵ Bursevî bu âyetlerin işaret ettiği gibi neticede Âdemoğlunun hüznü sevincinden çok olur diyerek hüznün sonunun sürûr olduğunu belirtir.²⁶

Hiz. Âdem’in ilk yaratılışıyla ilgili Bursevî, klasik tefsir rivayetlerinin yanında bazı işârî yorumlarda bulunmuştur. Bunlar: Hiz. Âdem’in ilk yaratılışında gaybi zattan zuhuru, sureti haktan oluşu ve insan-ı kâmilin Allah’ın sıfatlarıyla Hiz. Âdem’de tecelli etmesi hususlarıdır.

Bunların başında Hiz. Âdem’in ilk yaratılışı gelir. Bursevî’ye göre Hiz. Âdem’in yaratılmasının başlangıcı şöyledir: İlk önce gaybi zattan isim ve sıfatların ortaya çıkmasıyla başlamış, daha sonra sırasıyla ruhların ceberut (azamet)²⁷ mertebesinden meydana gelmesi ve cisimlerin melekût mertebesinden ortaya çıkmasıyla olmuştur. (Bu âlemlere cisimler âlemi, mülk âlemi ve nasut âlemi de derler) Hiz. Âdem bu âlemlerin neticesidir ve sureti itibarıyla de ondan meydana gelmiştir. Hiz. Âdem mana olarak ise ilahi nur ve ruhî subhânî olduğunu söyleyen Bursevî,²⁸ Hiz. Âdem’in Allah’ın zat ve sıfatlarının tecelliyatı olduğunu belirtir.

Bursevî, Hiz. Âdem’le ilgili başka bir işârî çıkarımda ise insan-ı kâmil²⁹ ve önemine değinir. O, insan-ı kâmilin Allah’ın sıfatlarıyla Hiz. Âdem’de tecelli ettiğini ve bunun da rahman ve insanı cem eden Kur’ân ya da Hiz. Âdem suretinde görünenin Hiz. Muhammed olduğunu söyler.³⁰ Vahdet-i vücûd³¹ geleneğini savunan Bursevî, Hiz. Âdem’in yaratılışından hareketle onun bir cihetten Muhammedî olduğuna vurgu yapar ve bu olayı şöyle açıklar: Malum olan şudur ki ayın mazhariyeti diğer yıldızların mazhariyetinden üstündür. Ruhların babası aklı evveldir. Evlat baba mertebesine ermez. Rütbede asıl olan önde olmaktır. Hiz. Âdem’in nübüvveti ise izâfidir. Belki gerçekte önde olan Hiz. Âdem suretinde ebu’l-ervâhtır (ruhların babasıdır). Yani Hiz. Muhammed’dir. Nasıl ki bütün yıldızların belirmesi ayın ortaya çıkmasıyla meydana geliyorsa, ruh ve cesette meydana gelenin hepsi Hiz. Muhammed’in gelmesinden feyazân³²etmektedir. Bu yönüyle Hiz. Âdem kendi hasebiyle sûreti Muhammediyedir, yani Hiz.

²⁴ Bursevî, *Rûhu ’l-Beyân*, 1/97.

²⁵ el-İnşirâh, 94/5-6.

²⁶ Bursevî, *Rûhu ’l-Beyân*, 1/97-98.

²⁷ Ceberût Âlemi: İlâhi isim ve sıfatlar âlemi. (Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1991), 35.

²⁸ Bursevî, *Kitâbü ’n-Netîce*, 1/137.

²⁹ İnsan-ı kâmil: Arapça olgun insan demektir. Gerçek insanı kâmil, vücub ile imkân arasında berzahır; hadis sıfatlarla, kâdem sıfatlarını ve hükümlerin arasını toplayan aynadır. O Hakk ile halk arasında vasıta. Hakk’ın feyzi, imdadı onun vasıtasıyla yayılır. Hak’tan gayri her şey, ulvi veya süflidir. Akli evvel’in âleme nispeti, insani ruhun bedene nispeti gibidir, insan-ı kâmil, Hakk’ın tam olarak zuhur ettiği yerdir. İnsan-ı kâmilden murat, Hiz. Muhammed (s.a.v.) ve onun manevi mirasına sahip olanlardır. İnsan-ı kâmil, Allah’a gerçek manada halife olmuştur. İnsan-ı kâmile güneş, bulut, bahr-ı muhit gibi çeşitli isimler verilmiştir. (Bk. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1997), 398).

³⁰ Bursevî, *Kitâbü ’n-Netîce*, 1/187.

³¹ Vahdet-i vücûd: Bir bilme, Allah’tan başka varlık olmadığını idrak ve şuuru sahip olmak. Yani sâlik gerçek varlığının bir tane olduğunu, bunun da Hakk’ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hakk ve o’nun tecellilerinden başka hiçbir şeyin hakiki bir varlığı olmadığını bilir. Ancak vahdet-i vücud ehli bu bilgiye nazari olarak değil, yaşayarak ve manevi tecrübe ile ulaşır. Bunun böyle olduğunu bir başka yoldan bilmenin bir değeri yoktur. (Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri sözlüğü*, 507).

³² Feyz c. Feyzân: Arapça da taşmayı ifade eder. İlâhi tecelli bu kelime ile anlatılır. Tecelli, tecelli edene göre belirir veya kayıtlanır. Zira tecelli onun için, vücudu olmayan sabit bir aynadır. Bu tecelli, ona nispetle vücudu tecelli olur ve bu vücudu ifade eder. Kendisine tecelli gelen de hariçte mevcut olur. Bir başka tanıma göre, âlemin Allah’tan, derece derece fakat devamlı bir surette iniş tarzı ile ve başka bir mevcudu meydana getirmek özelliğine sahip olarak tekâmülüne ve bunun ilâhi nazar altında devamı manasında kullanılan bir terimdir. (Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 274)

Muhammed'in bir hissesidir ve bu manadan ötürü vahdet-i vücûd lâzım geldi³³ ifadelerine yer verir.

Hz. Âdem'in yaratılması esnasındaki gelişmelere yer veren Bursevî, “*yeryüzünde bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın*”³⁴ âyetinin tefsirinde Allah ile bu tartışmayı yapanların kimler olduğu konusunu ele almış ve bu hususta ariflerin şu işârî yorumlarına yer vermiştir.

Ârifler demişlerdir ki: Hz. Âdem'in yeryüzünün halifesi olarak yaratılması konusunda Hak Teâlâ ile bu münakaşayı yapan sema ehli olan ceberut ve ehli melekût melekleri değildiler. Çünkü insanın hakikatini ceberût ve melekût³⁵ âlemi ehli olan melekler, tam olarak bilmeseler de sahip oldukları nûr ve edindikleri rütbe sayesinde insan-ı kâmilin Allah katındaki şeref ve mertebesini bilirler ve bundan dolayı bu meleklerin itirazı söz konusu değildir. O halde Allah ile münakaşa eden yeryüzü melekleri, cinler ve şeytanlardır. Çünkü bunların gerçek fitratları perdelenmiş ve yüzlerini zulmet kaplamıştır ve bundan dolayı Allah Teâlâ ile münakaşaya girmişlerdir.³⁶ Bursevî bu görüşüyle sema ve yeryüzü meleklerinin birbirinden farklı olduğunu, gökyüzü melekleri nurlarını korurken yeryüzü meleklerinin koruyamadığını ve bu yüzden hataya düştüklerini açıklar. Yine Bursevî, yeryüzü meleklerinin Hz. Âdem'in yaratılmasına karşı çıkmalarının sebepleri arasında ona verilen halifelîğe haset ve kıskançlık duymalarından dolayı kaynaklandığını belirtir.³⁷

Hz. Âdem'in yaratılmasında bazı sırların olduğunu ve Yüce Allah'ın Âdem'in yaratılmasındaki sırların ortaya çıkmasını istemediğini zikreden Bursevî, mahlûkun Hâlık'ın gaybına muttali olamayacağını, “nasıl ki halk sultanın sırlarına vâkıf olamadığı gibi, yaratıklar da Hâlık'ın gayb âlemine muttali olamaz”³⁸ demek suretiyle her şeyin yaratılan varlıklar tarafından bilinemeyeceğini zikreder.³⁹

Müfessir, Hak Teâlâ'nın “*Yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi ben bilirim*”⁴⁰ zikrettiği âyetin tefsirinde, Hak yolcusunun nasıl olması gerektiği hususunda şu tasavvufî yorumu yapar. Bu âyetin işaret ettiğine göre hak yolcusu sâlik'in,⁴¹ Allah'ın huzurunda; O'nun halifeleri olan âlim ve meşâyihlerin önünde hayâ ve edeple davranması, onlara karşı gösteriş ve ilim beyanında bulunmaması gerekmektedir. Çünkü sâlik, fenâ⁴² yoluna sülûk etmiştir. Fânî olan ise, her şeyi kendinden bilip tavus kuşu gibi kendine âşık olmaz; gurura ve kibre düşmez. Kendisinde var olan hiçbir şeyin kendisinden olduğunu bilmez. Sonuçta sembolik de olsa tarikat düsturu içerisindeki

³³ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/187.

³⁴ el-Bakara 2/31.

³⁵ Melekût Âlemi: Şehâdet âlemi ile ceberût âlemi arasındaki ara âlem. (Bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 35.)

³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/95.

³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/95.

³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/95-96.

³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/95-96.

⁴⁰ “Hak Teâlâ Hz. Âdemi yaratmadan önce meleklerle şöyle hitap etmiştir. “*Hani, Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım demişti onlar, “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamt ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” Demişler. Allah da, ben sizin bilemeyeceğinizi bilirim, demişti*”. (el-Bakara 2/30)

⁴¹ Sâlik: Kelime anlamı Arapça giren demektir. Mana olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişiye, sâlik denir. (Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 616)

⁴² Fenâ: Arapça, fani olmak, yok olmak manasına gelen fenâ, Tasavvufta nesnelere, sûfinin gözünde silinmesine denir. Tasavvufta kul hiç olmaz, hiçin yerine Allah'ın sıfatları geçer, kul, insan olarak taşıdığı sıfatları ve huyları terk eder, fenâyâ ererek, tam hale gelir. (Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 267).

şeyh ve mürid arasındaki ilişkilerde müridin (sâlik) şeyhinin önünde soru sormadan, edeple hareket etmesi gerektiğini ve bunun öğüt mahiyetinde bir tembih olduğunu bilir. Çünkü Allah Teâlâ'nın meleklerle: “*Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim*” demesi muhataplara güzel bir örnektir.⁴³ Bursevî de tarikattaki şeyh ve mürid arasındaki hal ve durumun nasıl olması gerektiğini, bu âyeti misal vererek açıklamıştır.

Yukarıda düşüncelerine yer verdiğimiz Bursevî; Hz. Âdem'in yaratılışını Kur'ân âyetlerinin zâhiri manasını temel alarak onun safhalar halinde topraktan yaratıldığını detaylı bir şekilde izah etmiş, daha sonra âyetlerin işârî yorumunda ise Hz. Âdem'in hakkın suretinde yaratıldığını söylemiştir. Haktan maksadın ise Hz. Muhammed olduğunu ifade eden Bursevî, konuyu vahdet-i vücûd meselesine götürmüştür. O, aynı zamanda insan-ı kâmil ve ariflerin önem ve konumunu belirtmiş, celâlden cemâle sülûkün nasıl olduğunu, bir sâlikin (müridin) mürşidinin önünde manevî yönden ne yapması gerektiğini misal vermek suretiyle açıklamıştır.

1.3. Allah'ın Hz. Âdem'e Ruhundan Üflemesi

Ruh meselesi hem dini hem de felsefî açıdan üzerinde düşünülen ve çeşitli yorumlar yapılan konulardan birisidir. Çünkü insan denen varlığın maddi ve manevî olmak üzere iki yönü vardır. Maddi yönünü duyuların algıladığı bedeni oluştururken, manevî yönünü ise duyular ötesi ruhu oluşturmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de ruh ve nefis kavramlarıyla alakalı birçok âyet zikredilmiştir.⁴⁴ Hz. Âdem'in yaratılma safhalarına değinen Bursevî, Allah tarafından Hz. Âdem'e ruh üflenmesi ve bununla hayat bulması konusuna değinmiş ve bu hususta ruh üflemenin mahiyeti üzerinde durarak bazı işârî yorumlarda bulunmuştur.

Allah'ın Hz. Âdem'i beden olarak yarattıktan sonra, ona ruh üfleme konusunu ele alan müfessir, bu konuyu iki başlık altında inceler. Birincisi üfleme (en-Nefh), ikincisi ruhun mahiyeti konusudur.

1.3.1. Hz. Âdem'e Ruh Üfleme (en-Nefh)

Bursevî, Hz. Âdem'in yaratılışı esnasında Yüce Allah'ın “*Ona şekil verdiğim ve ruhumdan üflediğim zaman*”⁴⁵ âyetindeki kendisine üflenilen ruh hususunda şu açıklamada bulunur: Âyetteki “en-nefh” (üfleme) kelimesinden maksat hayat vermektir. Yoksa ortada ne ‘üfleme’ ne de ‘üflenen’ vardır. Üflenen şeyin mahiyeti hususunda ise içinde rüzgârı tutmaya ve dolmaya elverişli olan bir cismin içine rüzgâr vermekten ibaret olduğunu belirtir.⁴⁶

Müfessir, “*ruhumdan üflediğim*”⁴⁷ âyetinde geçen nefha (üfleme) ile ilgili şöyle bir işârî yorumda bulunur: Buradaki üflemeden maksat, Allah'ın zat ve sıfatlarının yaratılarda tecelli etmesine ve gerçekte var edenin hüviyetinin var edilene geçmesine işaret etmektedir.⁴⁸ Yani sıfat ve fiilin var edilendeki zuhurundan başka bir şey değildir.⁴⁹

1.3.2. Ruhun Mahiyeti

⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/95-96.

⁴⁴ “*Ona şekil verdiğim ve ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!*” (el-Hicr 15/29); “*Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygıyla eğilin*” (Sâd 38/72)

⁴⁵ el-Hicr 15/29; Sâd 38/72.

⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8/58.

⁴⁷ el-Hicr 15/29.

⁴⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8/58.

⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8/58.

Sözlüklerde geçmek, gitmek, hava rüzgârlı olmak, geniş ve ferah olmak anlamlarında revh kökünden isim olan ruh,⁵⁰ terim olarak ise genelde “canlılarda hayatı sağlayan unsur” olarak tanımlanmaktadır.⁵¹ Kur’ân’ın yirmi bir yerinde geçen ruh kelimesi ve mahiyetiyle ilgili birçok yorum yapılmıştır. Bursevî’de ruh konusunu ele almış ve açıklamaya çalışmıştır. İçlerinde Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Razi’nin (ö. 606/1210) de yer aldığı birçok ehl-i sünnet âlimi, filozof ve sûfilerin görüşlerine muvafakat eden Bursevî, ruh hakkında başka görüşlere de yer vermiştir. O, ruhun bedende yer kaplamayan, sanki âşığın maşukuna bağlanışına benzer bir şekilde bağlı olan, soyut etkisi olduğu ve bedeni sâdece Allah’ın bildiği bir şekilde yönetmesidir şeklinde açıklamıştır.⁵²

Bursevî, Tuhfe-i Recebiyye adlı eserinde ise ruhu insana nispet ederek onu zâtî, sıfatî ve hayvanî olarak üç yönüyle ele alır.

Birincisi zatın sırrı olan ruhun herhangi bir mekânı yoktur, yer tutmaz.

İkincisi “*Ona ruhumdan üfledim*”⁵³ âyetinde zikredilen sıfatî ruhtur. Bu da yer tutmaz fakat mekânı dimağdır.

Üçüncüsü ise sıfatî ruhun eseri olan hayvanî ruhtur. Bu ruh his ve hareketin kaynağıdır. Kendisi yer tutar ve mekânı karaciğer olup duman buharı gibi beden bütünü parçalarına şamildir. “*Her canlı ölümü tadacaktır.*”⁵⁴ âyetinde işaret edilen ruhun da bu ruh olduğunu ve ölüm vaki olunca da bu ruhun sönerek yok olduğunu belirtir.⁵⁵

Zira Bursevî, insanda var olan iki ruhtan biri olan insanî ruh bedenden ayrılırken hayvanî ruhun ise sönerek yok olduğunu söyler.

Müfessir, hayvanî ruhun meydana gelmesiyle ilgili ayrıca şu tasavvufî bilgilere de değinir. Nasıl ki ilâhî kemâl sıfatlar ve ilâhî fiiller varlık sahnesine çıkmadan önce zatî ahâdiyet gaybi içerisinde var oldukları gibi aynı şekilde hayvanî ruh da bedenle buluşmasından evvel bilkuvve olarak rûh-i sultânînin içinde bulunuyordu. Sonuç itibariyle hayvanî ruhun sultanî ruhtan zuhur ettiğini söyleyen Bursevî, hayvanî ruhun konumunu belirtmeye çalışmıştır.⁵⁶

Bursevî, şeyhim ve senedim dediği Osman Fazlı efendinin bir eserinde şöyle dediğini nakleder: “Bil ki ruh cevherî ve soyut ruhlar âleminde olması hasebiyle bedenden başka bir şeydir; beden ile ruh arasında bir tedbir ve tasarruf ilişkisi vardır. Ruh süreklilik ve bekası açısından bedene muhtaç olmayıp kendi başına ayakta kalır; fakat beden şu şehadet âleminde ruhun sûreti, kuvve ve kemâlâtının tezahür yeri olduğu içindir ki, bu açıdan ruh bedene muhtaçtır, ondan ayrılamaz.”⁵⁷ Yine Bursevî şeyhi öldükten sonra onu rüyasında gördüğünü söyler ve bu

⁵⁰ Ebu’l Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-Mufaddal er-Râğib el-İsfahânî, *el-Mufredât fî garibi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî (Beirut: Dâru’l-Kalem, 1412), “rvh”, 369; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (Beirut: Dâru Sâdir, 1414), “rvh”, 1/81-82.

⁵¹ el-İsfahânî, “rvh”, 369.; İbn Manzûr, “rvh”, 1/81-82.; Yusuf Şevki Yavuz, “Ruh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/192.

⁵² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 8/58.

⁵³ el-Hicr 15/29.

⁵⁴ Âl-i-İmrân 3/185.

⁵⁵ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 33.

⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 4/461.

⁵⁷ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 4/459.

rüyasının yorumunda ise ruhla ilgili çıkarımlarda bulunur. Bu rüyayı da bazı eserlerinde zikreder.⁵⁸

Müfessir, ruhun üstünlüğü ve şerefiyle ilgili şu görüşlere yer verir: Birincisi Âdem'in ruhunun Allah'a izâfe edilmiş olması, Âdem'in ruhunun meleklerin ve diğer varlıkların ruhundan önce olduğunun bir işaretidir. Çünkü Kadim'e izafe edilenin de kadim olması gerekir. (Her ne kadar bazı varlıkların cesetleri ondan önce gelmiş olsa da bunun böyle olduğu bilinmelidir)⁵⁹ ifadelerine yer verir.

İkincisi ise; Allah'ın, ruhu kendi zatına nispet ederek şereflendirmesi: Nitekim Allah, "Biz ona şahdamarından daha yakınız"⁶⁰ buyurarak bu izafeyi kendisine has kılması, ruhun ilâhî nefhayı kabule elverişli olduğuna delalet eder. Aynı zamanda Allah Teâlâ "Ellerimle yarattığım"⁶¹ ve "Ona şekil verip içine ruhumdan üflediğim zaman"⁶² âyetleri Hz. Âdem'in Allah katındaki şeref ve değerine işaret eder.⁶³

Sonuç olarak Bursevî'nin ruhla ilgili ortaya koyduğu görüşler, ruha bakışının vahdet-i vücud ekseninde olduğunu göstermektedir. Nasıl ki ilâhî kemâl sıfatlar, ilâhî fiiller ve bunların neticelerinin varlık sahnesine çıkmadan önce zatı ahâdiyet gaybi içerisinde mevcuttular. Aynı şekilde hayvanî ruhun da bedenle buluşmadan önce bilkuvve olarak sultanî ruhun içerisinde var olduğunu söyleyerek vahdet anlayışını ortaya koymuştur.

1.4. Hz. Adem'in Yaratıldığı Mekân

Bursevî, Hz. Âdem'in yaratıldığı mekân hususunda ise şu bilgilere yer verir: Arzın yüzünde yaratıldı ve bunun için de ona "Âdem" denildi⁶⁴ ve yine Hz. Âdem dünya semasında yaratıldı ve oradan da yeryüzüne indirildi. Başka bir rivayette de Adn cennetinde halk olundu ve oradan da çıkarılıp dünyaya getirildi⁶⁵ yorumunda bulunmuştur. Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki müfessir, Hz. Âdem'in yaratıldığı yer hakkında kesin bir görüş zikretmemiş, sadece rivayetlerle

⁵⁸ Bk. Bursevî, hocasıyla alakalı ve ruhla ilgili rüyasını naklederken şöyle bir tasavvufi yaklaşımda bulunur: O rüyasında şeyhim ve senedim dediği Osman efendiyi çok neşeli bir şekilde görür ve ona ölümle ilgili bazı sorular sorar. Oda şöyle cevap verir. "Ben ruhumun son nefesine kadar tam bir taharet üzere yaşadım. Ruhum kabzedildiği zaman, ortasında pınar bulunan bir yola girdim. Ruhumu teslim etmem dolayısıyla abdestim bozuldu ve bende içinde bulunduğum bu pınardan abdest aldıktan sonra gökyüzüne yükseldim. Daha sonra hazırlanan cenazemin yanına dönerek orda hazır bulunanlarla birlikte kendi cenaze namazımı kıldım" der. Bursevî sonra şeyhine "Dünyevî yaradılıştaki akıl ve idrak, olduğu hâl üzere kaldı mı?" diye sorar; şeyhi de İsmail Hakkı'nın ellerini sıkı bir şekilde tutarak ve tebsüm ederek "evet" "Bana inan!" der. Sanki kendisine karşı olan güzel itikadından duyduğu sevinci bu şekilde gösteriyordu.

Bursevî bu rüyadan bazı sonuçlar çıkarır;

1- Ölüm esnasında abdest bozulur. Sahih olan görüşe göre ölünün yıkanması bundandır. Kâmil mü'min necis olamaz, çünkü o hayatında da ölümünde de temizdir. Ancak kâmil müminde nakıs müminin yıkandığı gibi yıkanır. Çünkü zâhire göre o da abdestsizdir. Yine dünyevi yaratılışı yönüyle zâhiri meselelerde nakıs tâbidir.

2- İnsanın ölümüyle ruh değişime uğramaz. Var olan akıl ve idrak dünyadaki hâl üzere kalır. Çünkü bunlar (akıl, idrak, velilik, vb.) ruhun sıfatlarındandır.

3- Kâmil ruh, kendisi için kılınacak cenazesine şahit olur ve kendi namazını oda kılar. Namazda insanlara örnek olur. Kâmil ruhun kendi namazını kılması, hakikat mertebesinde onun hem secde eden hem de kendisine secde edilen olduğuna bir işaretidir. Dolayısıyla yaptığı ibadet başkasına değil, yine O'nadır. Burada iyi bir tembihin olduğunu söyleyen Bursevî, insanların kendi cenaze namazını kılmaları meleklerin Âdem (a.s.)'a secde etmesine güzel bir işaret olduğunu belirtir. (Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/459-460.)

⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8/57.

⁶⁰ Kâf 50/16.

⁶¹ Sâd 38/75.

⁶² Sâd 38/72.

⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 8/57.

⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/97.

⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/97-98.

yetinmiştir.

2. Hz. Âdem'e Verilen Üstün Meziyetler

2.1. Halifelik

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in yaratılan varlık türleri arasında kendisine verilen mevkinin yüksekliğine işaret edilmektedir.⁶⁶ Kur'ân'da Hz. Âdem ve onun soyunun yeryüzünün halifeleri olduğu zikredilmekte, aynı zamanda onların Allah'ın kendilerine verdiği aklî, rûhî, zihnî ve ahlâkî birçok meziyetlere sahip buldukları belirtilmektedir.⁶⁷ Dolayısıyla hem Allah'a ibadet eden aynı zamanda yeryüzünde Allah'ın emirlerinin yerine getirilmesini sağlayan ve birçok varlık türünü, kendi hizmetinde kullanabilen, insanın nasıl bir vasıf ve niteliklere sahip olarak yaratıldığı hususuna vurgu yapılmaktadır.⁶⁸ Allah, Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde insanda bulunan üstün meziyetlere dikkat çekmiş, Hz. Âdem ve onun soyunun diğer varlıklardan daha üstün ve değerli olduğunu,⁶⁹ Allah'ın insanı en güzel bir biçimde ve üstün bir meziyette yarattığını belirtmiştir.⁷⁰ Allah'ın emri uyarınca meleklerin Hz. Âdem'e secde ettiklerinin bildirilmesi de⁷¹ Hz. Âdem ve onun soyuna verilen üstün meziyetlerdendir. Buna göre Allah Hz. Âdem'i meleklerden ve diğer varlıklardan daha üstün ve onların saygısına lâyık bir mertebede yaratmış ve onu halifelik gibi üstün bir vazifeyle görevlendirmiştir. Bu meziyet yalnız Hz. Âdem'e ait olmayıp aynı zamanda bütün insanlığa verilmiş büyük bir şereftir.⁷²

Hz. Âdem'i diğer varlıklardan üstün kılan halifeliğin anlaşılması için bu kelimeye yüklenen sözlük ve terim anlamın bilinmesi önem arz etmektedir. Halife kelimesi; sözlükte “arkada olmak, arkasından gelmek, birinin yerine geçerek görev ve işini devam ettirmek” anlamlarına gelen ‘hlf’ kökünden türetilmiştir.⁷³ Terim olarak biri tasavvufta diğeri de siyasette olmak üzere iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Bir kişinin başka bir kişi yerine geçmesine hilafet, halife tayin etme işine de istihlaf veya tahlif denir.⁷⁴

İnsanın Allah'ın halifesi olup olamayacağı hem ulema ve hem de tasavvuf erbabı arasında tartışılan konulardan biridir. “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*”⁷⁵; “*sizi yeryüzünün halifeleri kılan*”⁷⁶ âyetlerinde geçen halife kelimesini âlimler iki şekilde ele almışlardır. Birincisi bazı ulemaya göre insanlar yaratılmadan önce yeryüzünde cinler yaşıyordu, sonra onların yerine insanlar getirildi ve böylece cinlerden sonra insanlar geldiği için halife denilmiştir. İbn Abbas'ın bu görüşte olduğu rivayet edilmektedir.⁷⁷

İkinci görüşe göre ise Hz. Âdem ve insan yeryüzüne hükmettiği için Allah'ın halifesi olmuştur. “*Ey Dâvut gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık insanlar arasında hak ile hüküm ver.*”⁷⁸ âyeti de bu görüşü desteklemektedir.⁷⁹ Mutasavvıflar ise halife kelimesini Allah adına

⁶⁶ el-Bakara 2/30-33; el-İsrâ 17/70.

⁶⁷ el-Bakara 2/30-33; el-İsrâ 17/70.

⁶⁸ Bolay, “Âdem”, 1/358-363.

⁶⁹ el-İsrâ 17/70.

⁷⁰ et-Tîn 95/4.

⁷¹ el-Bakara 2/30-33.

⁷² Bolay, “Âdem”, 1/358-363.

⁷³ İsfahânî, “hlf”, 252; Ebü's-Seâdâ Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Beyrut: el-Mektebetül İlmîyye, 1979), “hlf”, 2/66; İbn Manzûr, “hlf”, 1/62.

⁷⁴ Süleyman Uludağ, “Halife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/299.

⁷⁵ el-Bakara 2/31.

⁷⁶ el-En'âm 6/165; en-Neml 27/62.

⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/64.

⁷⁸ Sâd 38/26.

⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/64.

hükmetme anlamında ele almışlar, temiz ve seçkin kullar için Allah'ın halifesi tabirini kullanmışlardır. Aynı zaman da insan-ı kâmil ve kutup⁸⁰ fikrinin gelişmesi sonucu halife ve hilafet bir tasavvuf tabiri olarak kullanılmaya başlanılmıştır.⁸¹

Bursevî, insan-ı kâmil ve kutup fikrinin ortaya çıkmasının sebebinin, halkın haktan gelen feyiz ve irfanı doğrudan kabul etme kabiliyetine sahip olmamasına bağlar. O, hilafeti şöyle izah eder: Yaş ağaçlardan ateş yakmak için yaş ağaçların arasına kuru odunların konulmasına veya padişahın halk arasına vezir ve mabeyinci koymasına benzer.⁸² Bunun yanında müfessir, eserlerinde hilâfetin üç çeşit olduğunu, bunlardan birincisi: hilafet-i zâhire-i dünyeviye, (dünyevi hilafet) ikincisi, hilâfet-i zâhire-i diniyye (dini hilafet) ve üçüncüsü de hilâfet-i bâtine-i diniyyedir (bâtuni hilafettir). Son hilafetin aynı zamanda zâhiri hilafeti de içine aldığı belirtir.⁸³ Yine müfessirin, halifelik konusunu başta Kitâbû'n-Netîce olmak üzere diğer eserlerinde çeşitli şekillerde ele aldığı görülmektedir. Onun eserlerinde yer verdiği halifelik konusunu şu başlıklar altında açıklamak mümkündür.

1- Hz. Âdem'in halifeliği (bu halifeliğe kutupların halifeliği de derler).

2- Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra onun yerine geçen dört halifenin halifeliği.

3- Şeyh'in kendinden sonra yerine geçecek kişiyi halife tayin etmesi.

2.1.1. Hilafet Makamı ve Mertebeleri

Bursevî, Allah'ın isim ve sıfatlarına atıfta bulunarak şu yorumları getirmiştir: “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*”⁸⁴ âyetinde zikredilen hilafet makamı, ilmi ilahi ve akli evvel⁸⁵ mertebesidir. Akli evvelin en aşağı mertebesi ahâdiyettir (Allah'ın birliğidir). İsimlerin Güneş, Ay, sultan ve vezir gibi çeşitli olması bundandır. Bursevî'ye göre ilmin ortaya çıkması ilahi mertebeye ve aklın taayyünü (belirme) ise kevnî mertebeye göredir. Çünkü âfâki mertebelerde var olma emri hilafetin sırrı üzere meydana gelir. Enfüsi mertebelerde ise kalp ruha halife olur. Zira kalp ruhtan tenezzül ederek (inerek) ortaya çıkma imkânı bulur. Akli evvel ilim mertebesini tezyin (süsler) ettiği gibi kalp de ruhi mertebeyi tezyin eder. Neticede isticelalin kemâli âlem ve âlem ile Âdem'in kemâli Allah tarafından üflenen ruh ve selim bir kalp ile olur.⁸⁶ Bundan dolayı umûr-i dinde (dinin emirlerinde) bütün azalara kıvam veren (استفت قلبك)⁸⁷ hitabıdır. Çünkü kalp zül-vecheyn'dir (iki yönlüdür). O, zâhir ve bâtına nazırdır. Meşayihin istihlafa (halifelik) râğbeti bundandır. Çünkü halife müstahlifin (halife kılının) aynası ve akli evvelin (Allah'ın) sırrıdır.⁸⁸ Bursevî bu görüşüyle hilafet makamına akli evvel mertebesi diyerek Allah'ın isimlerine nisbet

⁸⁰ Kutup c. Aktap: Arapça değirmen taşının miline denir. Büyük değirmen taşı milin etrafında döndüğü gibi kâinat denen bu kozmos da idare bakımından kutbun etrafında döner. Bu yönüyle kutub manevi derecesi büyük, veli bir kuldur ve âlemin ruhu olarak değerlendirilir. Emir âleminden halk âlemine doğru meydana gelen tenezzül olayları kutup üzerinden cereyan ederek vuku bulur. Kısaca kutup tasarruf sahibidir ve o bu tasarrufu Allah'ın iradesine rağmen kullanamaz. Kutbu'l-Aktap, Kutbu'l-Ekber, Kutbu'l-İrşad en büyük veliye verilen isimler olup, halkı hakka götürmekle görevlidirler. (Bk. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 460).

⁸¹ Uludağ, “Halife”, 15/299.

⁸² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/94.

⁸³ Bursevî, *Kitabun Netice*, 1/466.

⁸⁴ el-Bakara 2/30.

⁸⁵ Akli evvel: Allah'ın tedebbur eden akıllar âleminden ilk olarak yarattığı basit bir cevher olup madde değildir. Kendi zatında zatıyla âlim olup bir sıfatı yoktur. Makamı fakr, zillet ve onu yaratana ihtiyaç makamıdır. Varlığını kazandırdığı yaratıcısı olan Allah'a zâtî olarak muhtaçtır. Bu mertebeye levhi kaza, ümmü'l-kitab, kalem'i âlâ, taayyün-i evvel, ilm-i mutlak, hakikat-ı Muhammediye, âlem-i vahdet, vahdet-i hakiki vs. de denir.

⁸⁶ Bursevî, *Kitâbû'n-Netîce*, 1/465-467.

⁸⁷ “Kalbine danış.” Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müşned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995), 4/227-228.

⁸⁸ Bursevî, *Kitâbû'n-Netîce*, 1/465-467.

etme yoluna gitmiştir.

2.2. Hz. Âdem'in Halifeliği

Hz. Âdem'in halifeliğine eserlerinde genişçe yer veren Bursevî, bu konuyu dirayet ve rivayetin yanında işârî boyutuyla ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Bu hususta Hz. Âdem'e verilen hilâfet makamının konumu, Hz. Âdem'e verilen halifeliğin beden ve ruh yönüyle ele alınması ve halifeliğin kimleri kapsadığı gibi akla gelen konuları açıklamaya çalıştığı görülmektedir.

2.2.1. Hz. Âdem'e Verilen Halifeliğin Mahiyeti

Kalp mahalli ahlâkı hamide, ruh mahalli marifet ve sır mahalli müşahededir diyen Bursevî, Hz. Âdem peygambere verilen halifeliğin beden itibari ile değil ruh yönüyle verildiğini söyler. İnsan kalbi neticede Allah'ın nazargâhıdır (nazar gâhi ilahisidir). Âlem-i enfüs de (iç âlemde) halife olan kalptir⁸⁹ der ve bu hususta *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*'de Hz. Âdem'in halifeliğiyle ilgili şöyle denildiğine yer verir.⁹⁰ Denilmiştir ki: “Rabbin, meleklere; *“Ben yeryüzünde bir halife yapacağım.”*”⁹¹ âyetinde Allah'ın “*yapacağım*” deyip “*yaratacağım*” dememesinin mana açısından iki nedeni vardır:

Birincisi yapıcılık, yaratıcılıktan daha umumdur. Çünkü yapıcılık, yaratıcılık fiillerinin hepsini içerir. Allah Hz. Âdem'i hilâfet sıfatıyla nitelendirerek yaratmıştır. Zira bu husus herkes için söz konusu değildir. Nitekim Allah Hz. Dâvud için de: “*Ey Dâvud, biz seni yeryüzünde halife yaptık*”⁹² buyurmuştur. Yâni, biz seni hilâfete uygun bir şekilde yarattık ve bilahare sana halifeliği verdik.

İkinci olarak “yapma” fiilinde, emir âlemine ait olmasını gerektiren bir taraf vardır. Çünkü emir âlemi, melekût âlemine aittir. Onun için bu âlem cisim, his ve halk âleminin zıddıdır. Nitekim: “*İyi bilin ki, yaratma ve emir onundur*”⁹³ âyetinde her iki âleme de işaret edilmiştir. Allah emir âlemine ait olan şeyleri “yapma” fiilini kullanarak zikretmiştir.⁹⁴

Özetle Bursevî şunu demek istemiştir: Allah'ın Hz. Âdem'in bedenine taalluk eden şeylerden haber verince onu “yaratma” fiiliyle zikretmiş ve “*Ben çamurdan bir insan yaratacağım*”⁹⁵ buyurmuştur. Fakat insanın ruhi yönüne ait bir özellikten bahsedince de “*Ben yeryüzünde bir halife yapacağım*”⁹⁶ âyetinde olduğu gibi, “yapma” fiiline yer vermiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz âyetlerde geçen “Yapacağım” ve “Yaratacağım” kelimelerine verilen anlamdan yola çıkan müfessir, halifeliğin ruha (yani kalbe) ait manevi bir makam olduğunun işârî yorumunu yapmış ve *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*'den örnek vererek âyette geçen halifeliği açıklamaya çalışmıştır. O, yine âyetteki “Ben yapacağım” ifadesinden maksadın Allah'ın Hz. Âdem'e halifelik vermesi ve onun bu sayede Allah indinde meleklerden daha üstün bir konuma yükselmesinin işareti olduğunu zikretmiştir. Böylelikle meleklerin Hz. Âdem'e tazim ve hürmetle bakmaları, ondan ve çocuklarından beşerî vasıfları nedeniyle ortaya çıkacak bazı

⁸⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 1/70.

⁹⁰ Necmuddin el-Kübra, Ahmed b. Ömer b. Muhammed. *et-Te'vilât'un-Necmiyye fi tefsiri'l-işari ve's-sufî*, thk. Ahmed Ferid el-Mizyadı (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2009), 1/141-145.

⁹¹ el-Bakara 2/30.

⁹² Sâd 38/26.

⁹³ el-A'râf 7/54.

⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/98.

⁹⁵ Sâd 38/71.

⁹⁶ el-Bakara 2/30

durumlardan dolayı da kınamamaları gerektiğini belirtmiştir.⁹⁷ Zira Allah Hz. Âdem'i "halife" olarak isimlendirmiş, yaratılış ve saygıdeğerlik bakımından da kâinata hiçbir yaratılmışı böyle bir şerefle şereflendirmemiştir⁹⁸ açıklamalarında bulunmuştur.

Halifelik konusunda görüşlerini aktardığımız Bursevî'nin aslında bu konu hakkındaki asıl görüşünü şu cümlelerle aktardığını söylemek mümkündür: 'Belki halife zâhir ve bâtını câmi olandır'. Zira Allah kendi zatını zâhir ve bâtın olmakla nitelendirmiştir. Halife ise müstahlifin (halife tayin edenin) hey'eti üzerinedir. Eğer hey'et nakıs olursa hilâfet tam olmaz.⁹⁹ Neticede zâhir ve bâtının tecelli ettiği yer olarak kalbi gören Bursevî; arzda var olan hilafet kalbindir der. Çünkü Bursevî'ye göre kalpten daha büyük nesne yoktur. Mahlûk olan arş ve çevresi onun yanında en aşağı zerre kadardır.¹⁰⁰ Kalp ise ismi azamın tahtgâhı ve "Arzıma ve semâma sığmam"¹⁰¹ diyen vasî olan Allah'ın cilvegâhıdır (görünme yeridir).

2.2.2. Halifeliğin Kapsam Alanı (Halifenin Kimliği)

Bu hususta Bursevî, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım"¹⁰² âyetinde geçen halifeliğin sırasıyla başta Hz. Muhammed, Hz. Âdem, Allah'ın veli kulları ve gerçek müminleri kapsadığını söyler.¹⁰³

Müfessir, Bakara otuzuncu âyette geçen halife kelimesiyle zâhirde Hz. Âdem'in halifeliği kastedilirken, gerçekte ise halife ve insan-ı kâmil olan Hz. Muhammed (s.a.v.) olduğu¹⁰⁴ açıklamalarında bulunur. Bursevî bu konuyla alakalı Kitâbü'n-Netîce'de şöyle bir işârî yoruma yer verir: Yetimden murad yetimin kalbidir. Hz. Muhammed'de (s.a.v.) bulunan nefis ve tabiat mertebelerindeki heva şehvet ve ruhun mâsivâyâ meyletmeleri yok edildikten sonra hakkın hazinesinde yetim kalmıştır. Çünkü ilahi sır bunu gerektiriyordu. Ne zaman ki çocukluk çağından çıkıp ergenlik çağına ve olgunluk çağına erdi. O zaman yetimin taşıdığı sır yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladı. Ondaki bu ilahi sır daha fazla gizli kalamazdı. Nitekim insan-ı kâmil mertebesine nail olunca ona halifelik verildi. İsmi azam da bu halifenin ismidir."¹⁰⁵ Bursevî, bu görüşlerini zikrettikten sonra konuyu Hz. Âdem'in yaratılmasından öncesine taşıyarak ruhlar âleminde ilk halifenin Hz. Muhammed olduğu fikrini ortaya koymuştur.

Yukarıda zikredilen görüşlerin dışında Bursevî: Halifelik konusunu sadece Hz. Âdem'e münhasır kılmayıp, diğer peygamberlerin, Hulefâ-i Râşidîn'in ve Allah'ın veli dostlarının halifeliği gibi daha geniş bir perspektif ile ele alıp meseleyi izah etmiştir.

Halifelik hakkında görüşlerini zikrettiğimiz Bursevî'nin halife kelimesine getirdiği işârî yorumundan anlaşılmaktadır ki Hz. Âdem'in zatında arzda halife olan kalptir. Bu makama Allah'ın has kulları içerisinde lütfu mazhariyete nail olmuş gerçek mü'minler yani insan-ı kâmil mertebesine ermiş kutup insanlar nail olur. Bunun içerisinde enbiyalar, evliyalar ve sâlihler bulunur. İnsanlardan halifelik makamına erişebilmek için sâlik'in bir mürşidi kâmile intisap edip Allah'ın isimleri içerisinde seyr-u sülûk ederek mertebelerde yükselmesi gerekir. Zira halife rûh-ı azamdır ve müstahlifin (halife tayin edenin) hey'eti üzerinedir. Hilafette asıl olan her yönüyle

⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/96-97.

⁹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/96.

⁹⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/467.

¹⁰⁰ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/467-468.

¹⁰¹ Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ'*, thk. Ahmed el-Kalâş (Beyrut: y.y, 1985), 2/91, 175.

¹⁰² el-Bakara 2/30.

¹⁰³ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/515-516.

¹⁰⁴ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/515.

¹⁰⁵ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/515-516.

mükemmel olmaktır. Çünkü hey'eti nakıs olanın hilâfeti tam olmaz.¹⁰⁶

3. Hz. Âdem'in Peygamberliği

Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Âdem'le ilgili olarak ele aldığı diğer bir konu ise onun peygamberliğidir. Hz. Âdem'in nebi veya resul olduğunu açık ve kesin olarak ifade eden âyet yoksa da yine Kur'ân-ı Kerîm'in açıkladığına göre, Allah ona hitap etmiş, yükümlülük ve sorumluluğunu bildirmiştir.¹⁰⁷ “*Âdem Rabbinden vahiy (kelimat) almıştır.*”¹⁰⁸ Başka bir âyet-i kerimede “*Allah'ın Âdem'i, Nûh'u, İbrâhim ailesi ve İmrân ailesini birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldığını*”¹⁰⁹ belirtmektedir. Bu âyetler onun peygamber olduğuna güçlü bir işarettir. Yine ilk peygamberin kim olduğuna dair bir soruya Hz. Peygamber'in “*Âdem'dir*”¹¹⁰ cevabını vermesi onun peygamber olduğunun delilidir.

4. Meleklerin Hz. Âdem'e Secde Etmekle Emrolunması

Secde, sözlükte “boyun eğmek,¹¹¹ tevazu ile alını yere koymak ve eğilmek”¹¹² anlamlarına gelir. Aynı zamanda bu kelime boyun eğmek ve diğer anlamlarında Kur'ân-ı Kerîm'de seksen bir yerde geçmektedir.¹¹³ Fıkıh terimi olarak ise namazda el, alın, burun, dizler ve ayak parmaklarını yere koymak suretiyle yapılan bir ibadet şeklini ifade eder.¹¹⁴ Kur'ân'da secde isteğe bağlı ve zorunlu olarak iki şekilde değerlendirilmektedir. Birincisi “*Allah'a secde edin*”¹¹⁵ âyetinde geçen ifade insanın kendi isteğiyle mükâfat almak için yaptığı ibadet secdesidir. İkincisi ise yaratılışları gereği bütün varlıkların zorunlu olarak Allah'a secde etmeleri¹¹⁶ anlamında ele alınmıştır.¹¹⁷ İslam itikadında Allah'tan başkasına secde etmenin caiz olmadığı belirtilir ve bunun yanında âyetlerde Allah'ın meleklerle Hz. Âdem'e secde etmelerini emretmesi ve onların bu emri yerine getirmeleri hususu genişçe yer alır.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, Allah Teâlâ meleklerle hitaben Hz. Âdem'i yaratıp, ona ruh verdiğim zaman, “*Âdem'e secde edin*”¹¹⁸ diye emretmiş ve bütün melekler bu emre uymuşlardır.¹¹⁹ Fakat kendisinin ateşten, Âdem'in ise topraktan yaratıldığını söyleyen İblis uymamış, dolayısıyla ondan üstün olduğunu ileri sürerek ilahi emre karşı gelmiştir ve bu yüzden lânetlenerek Allah'ın rahmetinden kovulmuştur.¹²⁰ Bunun üzerine İblis, Allah'tan kıyamet gününe kadar, kendi cemaatini çoğaltmak ve düşmanı olduğu Âdem ve soyunu doğru yoldan ayırmak için mühlet istemiştir.¹²¹ Ona bu fırsat Allah tarafından verilmiş ve böylece insanla şeytan arasındaki mücadele başlamıştır.

İslâm'da Allah'tan başka herhangi bir varlığa ibadet etme maksadıyla secde etmek küfür

¹⁰⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 1/515-516.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/33, 35; el-A'râf 7/19; Tâhâ 20/117.

¹⁰⁸ el-Bakara 2/37.

¹⁰⁹ Âl-i İmrân 3/33.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*. 5/178-179; Bolay, “Âdem”, 1/358-363.

¹¹¹ el-İsfahânî, “scd”, 396.

¹¹² el-İsfahânî, “scd”, 397.; İbn Manzûr, “scd”, 1/154-155.

¹¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfhehres li-elfâzi'l-Kur'ânîl-Kerîm*, (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2001), “scd”, 422-424.

¹¹⁴ Nihat Dalgın, “secde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/271-272.

¹¹⁵ en-Necm 53/62.

¹¹⁶ er-Ra'd 13/15; en-Nahl 16/48-49; el-Hac 22/18; er-Rahmân 55/6.

¹¹⁷ el-İsfahânî, “scd”, 396.

¹¹⁸ el-Bakara 2/34.

¹¹⁹ Bk. el-Bakara 2/34; el-A'râf 7/11; el-Hicr 15/29-31; el-İsrâ 17/61; el-Kehf 18/50; Tâhâ 20/116; Sâd 38/72.

¹²⁰ Bk. Sâd 38/74-78.

¹²¹ Bk. el-A'râf 7/13-18; el-Hicr 15/34-43; el-İsrâ 17/61, 65; Sâd 38/75-83.

sayılmıştır.¹²² Meleklerin Hz. Âdem'e yaptıkları secde ise İslâm âlimlerince ibadet secdesi değil, saygı secdesi nev'inden olup bir nevi biat olarak yorumlanmıştır.¹²³ Bursevî, meleklerin Hz. Âdem'e secde etme konusuna değinmiş ve şu bilgilere yer vermiştir: secde etme emrinin tüm meleklerle yönelik olduğu "*Meleklerin tümü secde ettiler*"¹²⁴ âyetinden anlaşılmaktadır. Secde bir nevi itminan ile tezellüldür. Şeriat lisanında secde ibadet kastıyla alını yere koymaktır.¹²⁵ Dini açıdan secde edilen, aslında Hz. Âdem değil, Allah'tır. Allah Âdem'in şanını yüceltmek için onu meleklerin kıblesi yapmıştır. Kelime manasıyla buradaki secde, meleklerin Âdem'e tevazu ve saygı göstermeleridir. Kur'ân'da geçen Hz. Yusuf'un kardeşlerinin O'na yaptığı secde de aynı manayı taşımaktadır. Selâmlamak için yapılan secde ise câiz görülmüştür.¹²⁶ Sahabeden Selman (r.a.) Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gelerek secde etmek isteyince buna müsaade etmemiş ve şöyle buyurmuştur: "*Hiçbir mahlûkun Allah dışında birine secde etmesi gerekmez. Şayet bir kişinin diğerine secde etmesini emretseydim, hanımın kocasına secde etmesini emrederdim.*"¹²⁷

Bursevî, "*Meleklerin tümü secde ettiler. Yalnız İblis secde etmedi*"¹²⁸ âyetinin açıklamasında istisna edilenlerle ilgili bazı bilgilere yer verir¹²⁹ ve kendi görüşü olarak da buradaki istisnanın muttasıl bir istisna olduğunu söyler. Zira İblisin, tür olarak cinlerden fakat fiilen meleklerden olduğunu söyler. Bu sebeplerden dolayı verilen emrin bütün melekleri ve İblisi de kapsadığını belirtir.¹³⁰

Bursevî, meleklerin Hz. Âdem'e secde etmekle emrolunmalarının sebebini, yaratılacak olan insana karşı övünmelerine bağlar ve şöyle izah eder. Allah Teâlâ meleklerle: "*Ben kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım. "Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!"*"¹³¹ Emrine onların, Hz. Âdem'de bulunan beşerî sıfatlarla kendilerinde bulunan tâatlarının çokluğu ve günahlardan da masum oluşlarına bakarak kıyaslama yoluna gitmeleridir. Neticede kendilerini büyük, Hz. Âdem'i ve zürriyetini de küçük görme yoluna girmişlerdir. İkinci olarak da onların Allah'a karşı: "*Orada bozgunculuk edip kan dökecek kimseleri mi halife yapacaksın? Hâlbuki biz seni överek tesbîh ve takdîs ediyoruz*"¹³² hitabında bulunmalarıdır. Çünkü onlar, bu sözleriyle kendilerini

¹²² et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/180; Bolay, "Âdem", 1/358-363.

¹²³ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/180; Bolay, "Âdem", 1/358-363.

¹²⁴ el-Bakara 2/34.

¹²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/98.

¹²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/98.

¹²⁷ Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts). Nikâh, 40; İbn Mâce, *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyye, ts.) Nikâh, 4; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts). Rada, 10; Müsned, 4/ 381, 4/ 76.

¹²⁸ el-Bakara 2/34.

¹²⁹Bk. Birincisi buradaki istisna istisna-i muttasıldır. Çünkü İblis meleklerin önde gelenlerinden biriydi. Onların sıfatlarıyla muttasıftı. "*Secde ediniz*" emrinin çoğul getirilmesi, İblis'i de içine almaktadır. Hârut ve Mârut kıssasında anlatılanlar buna örnektir.

İkinci olarak buradaki istisna istisna-i munkatıdır. Çünkü İblis, melek cinsinden olmayıp cinlerdendir. Nitekim "*İblis cinlerdendi; o yüzden Rabbinin emrinden dışarı çıktı.*" (el-Kehf 18/50.) âyeti bu görüşü destekler.

Üçüncü olarak da cinler ve melekler tek bir cinstir. Bunlardan temiz kalanlar "melek", kibirlenenler "şeytan", bu iki kısım arasında kalanlar ise "cin" olmuştur. "*O yüz çevirdi, büyüklük tasladı*" âyetindeki "Ebâ" kelimesi bir şeyi yapmaktan kasten kaçınmak, manasına gelir. (Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/103, 8/59.)

Aynı zamanda İbn Abbas (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre Allah meleklerden bir topluluğa: "Âdem'e secde edin." buyurduğu hâlde secde etmediler. Allah da onların üzerine bir ateş gönderip onları yaktı. Sonra bir başka gruba: "Âdem'e secde edin." buyurdu. İblis dışında hepsi secde etti bilgilerine yer verir. (Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/462.)

¹³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/103, 8/59.

¹³¹ el-Hicr 15/28-29.

¹³² el-Bakara 2/30.

hilâfete daha lââyık görmektedirler.¹³³ Yine Bursevî, Allah'ın insan nesli yaratmadan önce, meleklerle yaptığı istişare ve onların içlerinde barındırdıkları hissiyatlara değinmiş ve bazı açıklamalarda bulunmuştur.¹³⁴

Bursevî, secde meselesini geniş bir perspektiften ele alır ve bu meseleye bazı işârî yorumlar getirir. Meleklerin secde meselesini ruhlar âlemi bağlamında ele alır ve Allah'ın “*Ben kupkuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan bir insan yaratacağım.*” *Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!*”¹³⁵ âyetinde geçen Allah'ın bir insan yaratacağı haberine ve meleklerin ortaya koyduğu tavırlara yer verir.¹³⁶ Bursevî, meleklerin ruhlar âleminde secde ile ilgili itirazlarını “*Kitâbü'n-Netîce*” de şöyle bir işârî yaklaşımla izah eder: Ruhlar âleminde meleklerin Allah'ın secde emrine itiraz etmeleri, Allah'ın tecelli ettiği ruhi Âdem'e değil Âdem'in zâhiri vücududur.¹³⁷ Çünkü âşıkta zâhir vücut vardır. Ancak kast olunan bizzat ruhun fani olmasıdır. Yoksa cesedin faniliği değildir. Eğer ruhi faniye emri secde olsa idi melekler buna itiraz etmezlerdi. Onların itirazı zâhiri vücuda oldu. Fakat melekler perdeler neticesinde zâhiri vücutta ortaya çıkan ilahi isim ve sıfatlara vakıf olamayışı neticesinde Âdem'e secde etme hususunda itiraz ettiler. Allah'ın murâd-ı ise ilahi isimlerin tecelli ettiği Âdem'e secde idi. Onlar ise insanda gördükleri beşerî sıfatlara bakarak “*Orada bozgunculuk yapacak birisini mi yaratmak istiyorsun*”¹³⁸ hitabında bulunmuşlardı. Eğer zikir olunan sır bilfiil onlarda mevcut olsaydı eşya nefh-i sura dayanmadığı gibi onlar da dayanamayıp ilahi emri yerine getirirlerdi.¹³⁹ Neticede Bursevî, meleklerinde ilk etapta Âdem'e secde etme hususunda tereddüt ettiklerini ancak ne zaman ki Allah: “*Âdem'e bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklerle arz edip: Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin,*”¹⁴⁰ demesi üzerine bu itirazlarından vaz geçerek iblis hariç bütün meleklerin secde ettiklerini açıklamıştır. Bursevî, bu izahları ile Allah'ın isimlerinin insanda tecelli ettiğini, Hz. Âdem'e secdenin ise insana değil insanda tecelli eden esma ve sıfatlara olduğunu ve sonuçta bizzat Allah'ın zâtına secdenin yapıldığını¹⁴¹ söyleyerek tasavvufi düşüncesini ortaya koymuştur.

¹³³ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/458-459.

¹³⁴ Bk. Meleklerin insana karşı içlerinde barındırdıkları hissiyatlarını ortaya koyma açısından şu bilgilere yer verir: Allah Teâlâ Hz. Âdem'e esmanın isimlerini öğretirken onun üstün bir varlık olduğunu ortaya koymuş, aynı zamanda Hz. Âdem'i halife kılarak meleklerin içinde sakladıkları kıskanma dürtülerini ortaya çıkarmıştır. Bununla ilgili olarak “*Sizin göklerde ve yerde ulaşamayacağınız sırları ancak ben bilirim*” (el-bakara 2/33) âyetiyle de meleklerin açığa vurdukları: “*Ya Rabbi yeryüzünde fesâd çıkaracak birini mi halife yapıyorsun?*” sözüdür. Gizledikleri ise “Allah'ın kendine meleklerden daha sevgili bir varlık yaratmayacağı” zannıdır. (Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/98) Yine Bursevî, Allah Teâlâ'nın “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*” hitabına karşılık: “*Sen yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın?*” (el-bakara 2/30) Diyerek Allah Teâlâ ile münazara edenlerin kimler olduğu hususunda ariflerin şöyle dediğini söyler: Allaha bu itirazı yapanların ceberût ve melekût ehli olan meleklerin olamayacağını. Çünkü bu melekler, insanın tam olarak hakikatini bilmeseler dahi sahip oldukları nur ve ihâta ettikleri merteye sebebiyle insan-ı kâmilin şerefini ve Allah katındaki rütbesini bilirler. Dolayısıyla Allah ile münazara eden yeryüzü melekleri, cinler ve şeytanlardır. Zira bunların üzerini zulmet kaplamış ve fitratları hakikatlerini perdelemiştir. (Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/92)

¹³⁵ el-Hicr 15/28-29.

¹³⁶ Bk. Bursevî, Allah Teâlâ Hz. Âdem'i yaratmadan önce meleklerle, bir insan nesli yaratacağı bildirmesi, onlarda kıskançlığa ve yaptıkları ibadetlerin çokluğu nedeniyle büyüklük taslamaya götürmüş ve neticede secde etme hususunda tereddütle yaklaşmalarıdır. Bursevî, hatta meleklerin Allah Teâlâ'nın “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*” sözüne karşılık: “*Sen yeryüzünde bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacaksın?*” (el-Bakara 2/30) karşılığını vermelerinin sebebinin de bu olduğunu söyler. (Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 4/458-459)

¹³⁷ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/24.

¹³⁸ “*Onlar orada bozgunculuk yapacak birisini mi yaratmak istiyorsun.*” (el-Bakara 2/30).

¹³⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, 1/24.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/31.

¹⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/98.

5. Hz. Havvâ'nın Yaratılması

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in eşi Havvâ'nın ismi zikredilmemektedir. Ancak kocası Âdem'le birlikte cennete yerleştirilmeleri ve bir hata sonucu oradan çıkarılmaları anlatılmaktadır.¹⁴² Hz. Âdem'in topraktan yaratılması safhalar halinde detaylı bir şekilde anlatılırken¹⁴³ eşi ile ilgili olarak “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkek ve kadını üretip yayan rabbinizden sakının*”¹⁴⁴ denilmektedir.¹⁴⁵

Yazar Bursevî, Hz. Havvâ'nın, Hz. Âdem'in cennete girişinden önce mi yoksa sonra mı yaratıldığı hususunda ihtilâfın olduğuna işaret etmiş, İbn Abbas ve İbn Mesud'dan gelen rivayetlere yer vererek onun cennette Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını belirtmiştir.¹⁴⁶ Hz. Havvâ'nın yaratılmasının önemine değinen Bursevî, Allah'ın şanı ne yücedir ki Havvâ anamızı boş yere yaratmamış, onunla Hz. Âdem'in mutlu olmasını, yalnızlığının giderilmesini ve kıyamete kadar gelecek olan insan neslinin devam etmesini sağlamıştır.¹⁴⁷ Yine bu sayede insanlar için peygamberlerin ve dinlerin gönderilmesi mümkün olmuştur¹⁴⁸ ifadelerine yer vermiştir.

Müfessir, Kitabü'n-Netice'de Hz. Âdem ve eşinin yaratılması hususunda Hz. Âdem'i kaleme Hz. Havvâ'yı da levhaya benzeterek şu tasavvufi yorumda bulunur: insanın eğe kemikleri saf tertemiz satırlar gibidir. Satırlarda nasıl ki her türlü marifet hat bulunduğu gibi tertemiz saf eğe kemiklerinde de her türlü ilahi hat nakş olunmuştur. Bursevî, murâd-ı ilahinin tecelli ettiği insan kalbi de kaburga kemiğinden sadır olmuştur. Zira feyzi batın kalpten sadra (göğse) ve sadırdan da lisana ve oradan kaleme ulaşır. Kaburga kemiğinde sırrı Havvâ vardır. Havvâ Âdem'in sol kaburga kemiğinde yaratılmıştır. Havvâ külli nefsin suretidir. Külli nefis kalemi a'lânın (yüce kalemin) levhindedir. Yaratılanlarla ilgili ne kadar ilim varsa hepsi bu levhde muhafaza edilir. Eğer o levh olmasa kevnî ilimler ve kıyamete kadar meydana gelecek olayların hakikati ortaya çıkmazdı. İşte o kaleme Âdem-i hakiki ve levhaya da Havvâ'yı hakikiye derler. Hz. Âdem ebü'l-beşer ve Havvâ'da ümmü'l-beşer olarak, kalem ve levhin suretleridir.¹⁴⁹

5.1. Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın Cennete Konmaları

Hz. Âdem ve eşinin cennete yerleştirilmeleri ile ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de şu bilgilere yer verilmektedir: “*Ey Âdem! Sen ve eşin (Havvâ) beraberce cennete yerleşin orada istediğiniz meyvelerden yiyin fakat şu ağaca yaklaşmayın, eğer o ağaca yaklaşırsanız zalimlerden olursunuz.*”¹⁵⁰ Ancak buna rağmen şeytan çeşitli desiselerle her ikisini de aldatır ve yasak meyveden yemelerine sebep olur. Yasak meyveden yiyen Hz. Âdem ve Havvâ'nın edep yerleri kendilerine görünür. Onlarda oradaki ağaç yapraklarıyla edep yerlerini örtmeye çalışırlar.

¹⁴² Bk. Kur'ân'ı Kerîm Hz. Âdem ve eşi ile ilgili âyetler (el-Bakara 2/35-38; el-A'râf 7/19-25; Tâhâ 20/117-123).

¹⁴³ Bk. (Âl-i İmrân 3/59)

¹⁴⁴ en-Nisâ 4/1; konuyla ilgili diğer âyetler (el-En'âm 6/98; el-A'râf 7/189).

¹⁴⁵ Bk. Bursevî, Hz. Âdem'in topraktan yaratılıp cennete koyulduktan sonra yine dünyaya gönderilmesinin iki hikmetinin olduğunu söyler. Birincisi nimetlerin kadrini yüceltmek kulluk gereğidir. Eğer insan nesli cennete yaratılmış olsaydı, onun değerini takdir edemezdi. Çünkü nimetler şükredilsin diye verilir. İkincisi ise iyi ile kötünün, itaatkâr olan ile celâl sıfatı gereği muhalif olanın birbirinden ayrılması içindir. Allah Teâlâ'nın celâl ve cemâl olmak üzere iki tür kemâl sıfatı vardır. Melekler hakkında olduğu gibi Allah cennete de celâl sıfatı ile tecelli etmez ve böylece kemâl sıfatlarının yarısı olan celâl sıfatları gizli kalırdı. Bu yüzden insanoğlu dünyada yaratıldı; isyan etti de Allah tevbesini kabul etti. Böylece Allah Teâlâ'nın celâl ve cemâl sıfatlarının mazharları zuhur etmiş oldu. (Bursevî, *Rûhü'l-Beyân*, 1/324)

¹⁴⁶ Bursevî, *Rûhü'l-Beyân*, 1 /98-99.

¹⁴⁷ Bursevî, *Rûhü'l-Beyân*, 1 /98-99.

¹⁴⁸ Bursevî, *Rûhü'l-Beyân*, 1/106.

¹⁴⁹ Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, 2/898-899.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/35.

Neticede hatalarının cezası olarak da Allah Teâlâ onların yeryüzüne inmelerini ve orada yaşamalarını ve orada ölüp ve yine orada dirileceklerini kendilerine bildirir.¹⁵¹

Bursevî, yukarıda zikredilen âyetle alakalı şöyle bir tasavvufî yorum getirir: Allah'ın Hz. Âdem'e "ağaca yaklaşma" hitabında bir çeşit nazlanma ve imtihan vardır. Çünkü bu ağaç mağfret ve muhabbet ağacıdır. Allah bu ağaca yaklaşmayı yasaklamak suretiyle Hz. Âdem'in merakının uyanmasına neden olmuş ve neticede Hz. Âdem'in ağaçtan yeme isteği hâsıl olmuştur. Bu murâd-ı ilahî neticesinde hilâfetin ve muhabbetin sınırları ortaya çıkmış, Allah'ın Settâr, Gaffar ve Tevvâb gibi cemâl sıfatları ile Kahrî gibi celâl sıfatları tecellî etmiştir.¹⁵²

6. Hz. Âdem ve İblis Kıssası

Allah Hz. Âdem'i yarattıktan sonra "Ona esmanın isimlerini öğretti."¹⁵³ Daha sonra bütün meleklerle Hz. Âdem'e secde etmelerini istedi. İblis hariç bütün melekler secde ettiler. İblis ise secde etmeye yanaşmadı ve kâfirlerden oldu."¹⁵⁴ Bursevî, Kur'an-ı Kerim'de zikrolunan İblis ve Hz. Âdem kıssasını eserlerinde şöyle ele alır: Allah'ın emri gereği bütün melekler Hz. Âdem'e secde ettiğinde İblis Hz. Âdem'e sırtını dönerek secde etmekten kaçındı. Diğer melekler ise en az yüz veya beş yüz sene secdede kaldılar.¹⁵⁵ Melekler secdeden başını kaldırıp etraflarına baktıklarında İblis'in secde etmediğini gördüler. Ve bunun üzerine melekler ikinci kez Allah için secdeye vardılar. İblis ise secde yapmaktan uzak bir şekilde meleklerin secdesini seyretmekle meşgul idi. İblis'in Allah'ın emrine karşı gelerek secde yapmaktan imtina etmesi, onun Allah'ın rahmetinden kovulmasına sebep oldu. Neticede ona verilen melekî sıfatları, hali, şekli ve şemâilî velhasıl her şeyi değiştirildi. Meleklikten çıkartılıp domuz ve hınzır gibi en kötü şekillerle sokuldu.¹⁵⁶ Böylece bembeyaz bir varlık olan İblis, yaptığı hata sonucu kapkara olmuş; güzel bir varlık iken çirkin bir yaratık halini almış; nurani iken zulmânî bir hale bürünmüştür.¹⁵⁷

Müfessir, Kitabü'n-Neticede İblis'in yaratılış hikmetine şöyle bir işârî mana verir. İblis yaptığı iş itibari ile sûret olarak isyankâr fakat mâna yönünden faydalıdır. Çünkü "Allah temiz olandan pis olanı ayırt eder"¹⁵⁸ âyetinin sırrının ortaya çıkması ancak İblis'in durumuyla mümkün olmuştur. Fıtratı asliyeye göre varlıklar pis olmaz diyen Bursevî, bundan ötürü ruhlar âleminde temyiz olmadı (her şeyin aslının ortaya çıkmadığını kasteder). Ne zaman ki cisimler âlemi var oldu o zaman ruhun aynası olan cisimlerde fıtratı aslide gizli olanlar görünmeye başladılar ve neticede âyette de geçtiği üzere Allah temiz olandan habis olanı ayırt etmek istedi. Şeytan da aslının gereği olarak habisliğini emri ilahiye karşı gelerek ortaya koydu. Aslında İblis bir nevi şöyle itiraz etti. Sanki İblis, Allah'a sen beni fitne ve fesat çıkarmak için mi yarattın der gibi itirazını ortaya koymak istemiş ama neticede ilahi sır ortaya çıkmış oldu¹⁵⁹ yorumlarında bulunur.

7. Habil ve Kabil Olayı

Hâbil ve Kâbil kıssası Kur'an-ı Kerim'de özlü bir şekilde nakledilmektedir.¹⁶⁰ Bu olay gerek tefsir kitapları ve gerekse kısas-ı enbiya ve tarih kitaplarında ayrıntılı bir şekilde ele

¹⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/98-99.

¹⁵² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/106.

¹⁵³ el-Bakara 2/30.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/34.

¹⁵⁵ Bursevî, *Rûhul-Beyân*, 8/64.

¹⁵⁶ Bursevî, *Rûhul-Beyân*, 8/64.

¹⁵⁷ Bursevî, *Rûhul-Beyân*, 4/464.

¹⁵⁸ el-Enfâl 8/37.

¹⁵⁹ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 1/589.

¹⁶⁰ el-Mâide 5/27-31.

alınmaktadır. Bursevî de bu konuya ayrıntılı bir şekilde yer vermiş ve birçok tefsir rivayetinin yanı sıra kıssayı işârî boyutuyla ele alarak yorumlamaya çalışmıştır.

Müfessir, Hâbil ve Kâbil kıssasının geçtiği “Onlara, Âdem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban sunmuşlardı da birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti. (Kurbanı kabul edilmeyen kardeş, kıskançlık yüzünden), Andolsun seni öldüreceğim. dedi. Diğerisi ise: Allah ancak takva sahiplerinden kabul eder dedi.” “Andolsun ki sen öldürmek için bana elini uzatsan ben sana, öldürmek için el uzatacak değilim. Ben, âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım”. “Ben istiyorum ki, sen hem benim günahımı hem de kendi günahını yüklenip cehennemliklerden olasın; zalimlerin cezası işte budur.” “Nihâyet nefsi onu, kardeşini öldürmeye itti ve onu öldürdü. Bu yüzden de hüsrana uğrayanlardan oldu. “Derken Allah, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini ona göstermek için yeri eşeleyerek bir karga gönderdi. (Katil kardeş) Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki, kardeşimin cesedini gömeyim. dedi ve yaptığına pişman olanlardan oldu.”¹⁶¹ âyetleri kısaca şöyle açıklar: Hz. Havvâ’nın her doğumda biri erkek, biri kız olmak üzere iki çocuğu olurdu. Fakat Şis (Şit) istisnaydı. Hz. Havvâ onu tek olarak dünyaya getirmişti. Hz. Havvâ, ilk doğumunda Kâbil ve onun kız kardeşi Aklîmâ’yı, daha sonraki doğumunda ise Hâbil ve kız kardeşi Lebûda’yı dünyaya getirmiştir. Onlar ergenlik çağına ulaşınca, Allah Hz. Âdem’e onlardan önce doğan erkekle sonra doğan kızı, sonra doğan erkekle de önce doğan kızı evlendirmesini emretmişti.¹⁶²

Kâbil bu şekilde (evlenme takdirinin) Allah’tan değil de Hz. Âdem’den olduğunu iddia etti. Bunun üzerine babaları onlara Allah’a kurban sunmalarını, hangisinin kurbanı kabul edilirse onun güzel olan kızla evleneceğini söyledi. Her iki kardeş Allah’a kurban sundular. Hâbil’in kurbanı kabul edildi. Fakat Kâbil’in kurbanı kabul edilmedi. Bunu gören Kâbil hasedi ve öfkesinin esiri olup sonunda yapacağını yaptı. Denildiğine göre Hâbil, Kâbil’den kuvvetli olmasına rağmen Allah’tan korktuğu için öldürmekten sakınıp ona teslim oldu.¹⁶³

Kıssanın anlaşılmasına temel oluşturması bakımından verdiğimiz bu ön bilgilerden sonra, Bursevî’nin bu kıssaya dair ortaya koyduğu işârî yorumları üç başlık altında ele aldığı görülmektedir: Birincisi Hz. Âdem’in çocuklarının birbirini öldürmesi, İkincisi Hz. Âdem ve çocuklarının yaratılmasındaki hikmet, üçüncü olarak da Allah’ın celâl ve cemâl sıfatlarının cem edilmesi.

Hz. Âdem’in oğulları Kabil’in Hâbil’i öldürmesi olayını Bursevî, Allah’ın yarattığı mahlûkatta onun isim ve sıfatlarının tecellisi olarak görmekte ve şöyle açıklamaktadır: Allah kendi zatını Dârr ve Nâfi (zarar ve fayda) isimlerine mebbe’ kılmıştır. Hz. Âdem’in çocuklarının olayının neticesi, kimine göre nef (fayda), cemâl ve lutf oldu. Kimine göre de zarar, celâl ve kahr oldu. Görünüşte fayda olan şey, halk âleminden göründü, manada ise emr âleminden oldu. Zarar da aynı şekilde görünüşte (sûreten) âlemi halk’tan manada ise âlemi emrden gelmiş oldu. Sonuçta Allah’ın isimleri arzda tecelli etti.¹⁶⁴

Yazar, Hz. Âdem ve çocuklarının yaratılmasındaki sırrı ise Allah’ın celâl ve cemâl sıfatlarına bağlar. Hz. Âdem’in yaratılmasından itibaren celâl’ in ibtida (ilk başlangıcı) tecelliyatı olarak Kâbil’i ve cemâl’in başlangıcı olarak da Hâbil’i görmektedir. Allah’ın koyduğu bu hüküm müteselsil olup bunun Kureyş’te son bulduğunu söyleyen Bursevî, Hâbil ve Kabil’in silsile-i

¹⁶¹ el-Mâide 5/27-31.

¹⁶² Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 2/309.

¹⁶³ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 2/309-310.

¹⁶⁴ Bursevî, *Kitâbü’n-Netice*, 1/67.

neslini ele alır ve şöyle der: Hz. Muhammed (s.a.v.) ümmetinin sağda olanları sair ümmetlerin ehli yemininden daha kuvvetlidir. Yine solda olanların ise diğer ümmetlerin solda olanlarından daha şiddetlidir. Diğer peygamberlere verilen kitaplar Kur'ân-ı Kerîm'in şubeleridir. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanında sair enbiyanın durumu da ayta yıldızların durumu gibidir.¹⁶⁵

Allah'ın celâl ve cemâl sıfatlarının cem-i hususunda Bursevî, Hz. Âdem ve oğullarını örnek vererek, ne zaman ki oğlu Kabil Habil'i öldürdü bunun üzerine, Hz. Âdem oğlu Kabil'i Hind diyarından kovarak kendine muvafık (uygun) olan oğluyla birlikte kaldı. Çünkü celâl ve cemâl bir yerde müctemi olmaz (toplanmaz). Bursevî aynı şekilde sevilenle düşman, nur ile nar bunların her biri bir arada bulunmaz. Kendilerine uygun olanlarla beraber olurlar¹⁶⁶ diyerek Allah'ın celâl ve cemâl sıfatlarının bir arada toplanmayacağına işaret etmiştir. Neticede yazar, Hz. Âdem'in oğulları olayını Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi boyutuyla ele alarak tasavvufi bir bakış açısıyla yorumlamıştır.

Sonuç

Kur'ân-ı Kerîm'in, ilk insan Hz. Âdem'in yaratılışına ayrıntılı bir şekilde yer verdiği görülmektedir. Bu hususta Kur'ân âyetlerine bakıldığında Hz. Âdem ve diğer insanların yaratılışının birbirine benzemediği hususunda, Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmran suresi 59. âyetinde, *"Allah nezdinde yaratılış bakımından İsa'nın durumu Âdem'e benzer; Allah onu topraktan yarattı, sonra ona ol! dedi ve oluverdi"* denilerek Hz. Âdem ve İsa'nın yaratılışındaki olağanüstü duruma dikkat çekmiştir. Hak Teâlâ da Hz. Âdem'i yaratacağını meleklerine bildirmiş ve öncelikle Hz. Âdem'in yaratıldığı madde olan topraktan başlamak üzere bedenî ve ruhî yönlerine yer vererek tam ve kâmil bir insan haline gelinceye kadar geçirdiği önemli safhaları zikretmiştir. Ve bu suretle Allah Teâlâ'nın güç ve kudretinin üstünlüğünün delilleri ortaya konulmuştur.

Hz. Âdem'in yaratılışı ve ona verilen halifelik gibi üstün meziyetler, mutasavvıfların dikkatini celbetmiş ve neticede tasavvufi hal ve düşüncelerini en güzel şekilde yorumladıkları Kur'ân kıssalarından biri olmuştur. İbni Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışını savunan ve onun önde gelen temsilcilerinden biri olan Bursevî de, bu konuları eserlerinde zâhir ve bâtın ekseninde geniş bir şekilde ele almış ve yorumlarda bulunmuştur. Hz. Âdem'in yaratılması, halifelik verilmesi, cennete konulması ve şeytanla mücadelesi sûfilerin yanında Bursevî'nin de başvurduğu tasavvufi konulardan biri olmuştur.

Bursevî eserlerinde Hz. Âdem kıssasıyla ilgili ortaya koymaya çalıştığı tasavvufi yorumlar genel hatlarıyla Hz. Âdem'in yaratılması, ruh üflenmesi, halifelik verilmesi, meleklerin secdeye davet edilmesi, şeytanın Allah'a itaatsizliği, Âdem ve Havvâ'nın cennete konulması ve cennetten çıkarılması, son olarak Âdem'in iki oğlunun durumu gibi olaylar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Müfessir de konuyla ilgili âyetleri zâhiri bağlamlarından koparmadan bâtını boyutuna yer vermiş, konunun merkezine imam diye nitelendirdiği Allah'ın isimleri, Celâl ve Cemâl, fenâ fillah, ruh, kalp, halife, kutup, insani kâmil, şeytan, nefis, mürid, seyr-u sülûk, feyz, ilham, gibi tasavvufi makam ve halleri konu edinmiş, insanın bu âleme gelirken cemâlden celâle geldiğini belirtmiştir.

Zikredilen tasavvufi düşünceler ekseninde, Hz. Âdem'in bu makam ve hallerden geçerek insanlara ilk mürşid ve Allah'ın halifesi olduğu zikredilmiş, aynı zamanda manevi olarak ilerlemek ve olgunlaşmak isteyen bir kişinin de izlemesi gereken yol haritasının krokisi

¹⁶⁵ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 1/47.

¹⁶⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 1/106.

çizilmiştir. Bundan dolayı bir müridin kemâl yolunda mesafe alması için celâlden cemâle sülûka muhtaç olduğu, onun ahkâm ve menzillerini tamamladıktan sonra cemâl yoluna ve ondan kemâl hazretine girmesi ve ulaşmasının söz konusu olacağı belirtilmiştir. Bu bağlamda gerçek müşşidin Hz. Âdem'in hayatıyla özdeşleşmiş manevi yolculuk ve menzillerden geçerek manevi lezzeti tatmak, cemâl ve celâlin cem'iyetini kendi nefsinde toplamak suretiyle istenilen makama erişebileceği vurgulanmıştır.

Bursevi Hz. Âdem kıssasını zâhiri boyutundan alıp bâtını bir hüviyete büründürmüş, Hz. Âdem'in beden itibari ile yaratılması ve ruh üflenmesi hususunda Allah'ın konuya müdahalesini, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi boyutuyla görüp Allah'ı en güzel şekilde temsil edenin de insan olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur.

Havvâ'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı görüşüne yer veren Bursevî, Hz. Âdem'i kaleme Hz. Havvâ'yı da kaburga kemiğinden dolayı levhaya benzetmiş, kıyamete kadar gelecek bütün insan neslinin planlandığı merkez olarak da bu levhayı görmüştür. Allah'ın isim ve sıfatlarının tecelli edeceği bu levhadan dolayı kadının yaratılışındaki ilahi sırrı ve önemi sûfi bir bakış açısıyla ortaya koymaya çalışmıştır. Bursevî, geleneksel tefsirlerde tartışma konusu olan Hz. Havvâ'nın Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılma meselesini, o, Allah'ın isim ve sıfatlarının tecelliyatı boyutuyla ele alarak muhatapların anlayacağı tasavvufî bir üslupla izah etmiştir.

Yine Bursevî, Hz. Âdem'in cennette yasak meyveyi yiyip yeryüzüne indirilmesini bir kovulma hadisesi olarak görmemiş, insan neslinin devamı ve Allah'a daha fazla muhabbet ve yakınlaşma bağlamında ele almış, Allah'ın gaffar, settâr ve tevvâb gibi cemâl sıfatları ile kâhhâr gibi celâl sıfatlarının da bu sayede tecellî ettiğini zikretmiştir.

İblis'in yaratılışı ve isyanı ile ilgili konuyu sûfi bir bakış açısıyla ele alan Bursevî, fitratı asliyeye göre varlıkların pis olmadığını, İblisi de yaptığı iş itibari ile sûret olarak isyankâr fakat mâna yönünden faydalı olarak görmüştür. Bursevî, İblis'in isyanını ise ruhlar âleminde temyiz olmadığından her şeyin aslının ortaya çıkmadığını fitratı aslide gizli kaldığını, ne zaman ki cisimler âlemi yaratılınca ruhun aynası olan cisimlerde "*Allah temiz olandan pis olanı ayırt eder*" ayetinin sırrı mucibince görünmeye başladığını ve şeytan da aslının gereği olarak habisliğini emri ilahiye karşı gelerek ortaya koyduğunu ve neticede her şeyin fâili mutlak olan Allah'ın takdiriyle olduğunu belirtmiştir.

Son olarak Kur'ân kıssalarını, sadece zâhiri boyutuyla ele alıp, belirli bir zaman ve mekânla sınırlamak Kur'ân'ın anlayışına uygun düşmez. Bursevî'nin de tarihsel bir vakıta olan Hz. Âdem kıssasını bâtını bir boyutla ele alıp değerlendirmesi, tasvir edilen olayları her asrın insanına mesaj vermek, zaman ve mekân olarak bahsi geçen bu olayı tarihsel boyutlarından çıkarıp muhatap kitlenin manevi yönünün gelişmesine ve insanın yüce yaratıcıyla deruni bir ilişki içerisinde olmasına katkı sağlamıştır. Neticede Kur'ân hakikatlerinin muhataplarıyla buluşması noktasında Hz. Âdem kıssasına getirilen işârî tefsir ve tasavvufî düşüncenin insanın iç âleminde yaptığı seyrüsefer ve sağladığı fayda yadsınamaz (inkâr edilemez).

Kaynakça

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ'*. 1-2. (nşr. Ahmed el-Kalâş). Beyrut: y.y., 1985.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- el-Baklî, Ebû Muhammed Sadruddîn Rûzbihân. *Tefsîru arâisu'l-beyân fî hakâiku'l-Kur'an*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahih*. 1-6. thk. Mustafa Dib el-Buğa. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kitâbu'l-Furûg*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tuhfe-i Recebiyye*. (Esmâ'ül-Hüsna Şerhi), ed. Selim Çakıroğlu. İstanbul: Sufi kitap, 2020.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kitâbü'n-Netice*. çev. Ali Namlı-İmdat Yavaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Âdem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 358-363. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1997.
- Denizer, Nurullah. *Kur'an'ın Sûfi Yorumu -Bursevî Örneği-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Deylemî, Ebû Mansûr Şehrdâr el-Hemedâni. *Müsnedü'l-firdevs bime'sûri'l-hitab*. 1-4. Beyrut: y.y., 1986.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 1-4. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- el-İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahîm b. Hüseyin b. Abdîrramân el-İrâkî. *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fî'l-esfâr fî tahrîci mâ fî'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*. 1-2. Riyad: Daru't-Taberiyye, 1995.
- İbn Acîbe, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Rusulân. Kahire: y.y., 1419.
- İbn Mâce. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdâ Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Beyrut: el-Mektebetül İlmiyye, 1979.
- el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail bin Ömer. *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azîm*. thk. Sami bin Muhammed Selâme. Beyrut: Dâru't-Tiybe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1999.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *Letâifu'l-işârât*. thk. İbrahim el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-âmme, ts.
- Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî. *Mesnevi-i Şerif Şerhi*, trc. ve şerh. Hüseyin Avni Konuk. İstanbul: Kitabevi, 2006.

- Muhammed Fuâd, Abdülbâkî. *el-Mu'cemü'-müfehres li-elfâzi'l-Kur'ânil-Kerîm*. Kahire: y.y., 1945.
- el-Nahcivânî, Nimetullah b. Mahmud. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye*. İstanbul: Matbuatu'l-Osmanî, 1325.
- Necmüddîn el-Kübrâ, Ahmed b. Ömer b. Muhammed. *et-Te'vilâtu'n-necmiyye fi tefsîri'l-işârî ve's-sûfi*. thk. Ahmed Ferid el-Mizyâdî. Lübnan: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiye, 2009.
- en-Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasan b. Muhammed. *Ğarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâibü'l furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1416.
- er-Râzî, Fahrüddîn Ebu Abdullah Muhammed bin Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahru'l-ulûm*. Beyrut: y.y., ts.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân Uyûn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1421.
- et-Taberî, Muhammed bin Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk: Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. 1-5. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- et-Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah. *Tefsîru't- Tüsterî*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1423.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Halife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 299. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/192. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Zemaşerî, Carullah Muhammed b. Ömer. *el-Keşşaf an-Hakâiki't-Tenzil*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.